

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı

Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE KAFKASLAR

Nur KARTALCI POLAT

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2018

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE KAFKASLAR

Nur KARTALCI POLAT

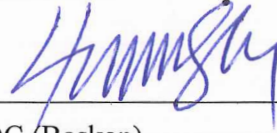
Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı
Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

Yüksek Lisans Tezi

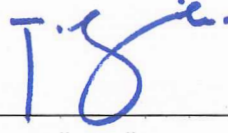
Ankara, 2018

KABUL VE ONAY

Nur KARTALCI POLAT tarafından hazırlanan “*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nde Kafkaslar*” başlıklı bu çalışma, 22/05/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Yunus KOÇ (Başkan)

Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ (Danışman)

Prof. Dr. Mustafa ALKAN

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Yunus KOÇ
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarımın Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin 2 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

05.10.2018

Nur KARTALCI POLAT

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

- Tezimin tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir. (Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etmeniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir.)
- Tezimin 05/06/2020 tarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum. (Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.)
- Tezimin .../.../.... tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.
- Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi

05.06.2018

Nur KARTALCI POLAT

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

05.06.2018

Nur KARTALCI POLAT

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans eğitimim sırasında ve tez yazma sürecimde yaptığı yönlendirmeler ve katkılar için değerli hocam Prof. Dr. Tufan Gündüz'e teşekkür ederim. Tez sürecimde gösterdiği anlayış ve destek için sevgili eşim Gürkan Polat'a ve hayatım boyunca beni her zaman destekleyip yanımda duran annem Aynur Kartalcı ve babam Muammer Kartalcı'ya teşekkür ederim.

ÖZET

KARTALCI POLAT, Nur. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Kafkaslar*, Tarih, Ankara, 2018.

Evliya Çelebi'nin seyahatlerini içeren on ciltlik muhteşem eseri XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasındaki ve bu coğrafyanın sınırlarındaki şehirlerin tarihi, coğrafyası, mimarisi, yerel halkın kökeni, giyim-kuşamı, yiyecekleri, inanç ve dil gibi çeşitli özelliklerini kapsamaktadır.

Evliya Çelebi, Karadeniz'in doğu kıyılarından itibaren başlayan Kafkasya bölgesinde gördüğü yerlerin halkları ve coğrafyası hakkında ayrıntılı bilgileri seyahatnamesine kaydetmiştir. Evliya Çelebi ilk Kafkasya seyahatini Karadeniz üzerinden 1640 yılında Mikrilistan ve Gürcistan'a yapmıştır. Bu seyahatini yazdığı kısımda ilk olarak Abhaz aşiretlerini anlatmıştır. 1647 yılında tekrardan Gürcistan bölgesine yaptığı seyahatinde Gürcüler ve Mikril halkı hakkında ayrıntılı bilgiler kaydetmiştir. 1666 yılında ise Kırım'dan Dağıstan bölgesine yaptığı Kafkasya seyahatinde ise Nogaylar, Çerkezler ve Dağıstan halkları ve şehirleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.

Bu çalışmada Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Kafkasya coğrafyası ve bu coğrafyada varlık gösteren halklar incelenecektir.

Anahtar Sözcükler

Evliya Çelebi, Seyahatname, XVII. yüzyıl, Kafkas, Gürcü, Abhaz, Çerkez, Dağıstan.

ABSTRACT

KARTALCI POLAT, Nur. *Caucasians in Evliya Celebi's Book of Travels*, History, Ankara, 2018.

Containing his travels, Evliya Celebi's ten-volume magnificent work conveys different aspects of cities in Ottoman Empire and its neighbor's like history, geography, architecture, people's origin, cloth, food, belief and language.

Evliya Celebi recorded detailed information in his Book of Travels about people and geography of places that he visited in Caucasus regions, which starts from eastern shores of Black Sea. His first Caucasus travel headed to Georgia and Megrelistan over Black Sea in 1640. Firstly, he narrated Abkhaz clans in the part that he wrote this travel. In his second travel to Georgia in 1647, he recorded detailed information about Georgians and Megrels. In his travel headed to Dagestan from Crimea in 1666, he gave detailed information about Nogai, Circassian and Dagestan peoples and cities.

In this study Caucasus geography in Evliya Celebi's Book of Travel's, and people living on this geography will be examined.

Key Words

Evliya Celebi, Book of Travel, 17th Century, Caucas, Georgian, Abkhazian, Circasian, Daghestan.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	iii
ETİK BEYAN.....	iv
TEŞEKKÜR (İsteğe Bağlı).....	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	ix
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: KAFKASYA COĞRAFYASI.....	8
1.1. Kafkas Dağları ve Geçitleri	8
1.2. Kafkas Nehirleri ve Denizleri	13
2. BÖLÜM: KAFKAS HALKLARI.....	20
2.1. Abhazlar (Abazalar)	20
2.2. Çerkezler	25
2.3. Nogaylar	35
2.4. Dağıstan Halkı	37
2.5. Gürcüler	49
3. BÖLÜM: EVLİYA ÇELEBİYE GÖRE KAFKASLARDA SOSYOKÜLTÜREL HAYAT.....	53
3.1. Kafkas Dilleri	53
3.2. Kafkasya'da İnanç	60
3.3. Kafkas Kadınları	65
3.4. Kafkasya'da İlginç Hadiseler	66
SONUÇ	75

KAYNAKÇA	77
EK 1. Etik Kurul İzni Muafiyeti Formu	80
EK 2. Orijinallik Raporu	81
EK 3. Turnitin Benzerlik İndeksi	82

GİRİŞ

Evliya Çelebi'nin hayatı hakkındaki bilgiler seyahatnamesinde kendisinden bahsettiği bölümlerde görülmektedir. Kendisinin aktardığına göre Evliya Çelebi 25 Mart 1611 yılında İstanbul'un Haliç semtinde dünyaya geldi (*Seyahatnâme*, c.I, 2006, s. 44; Mengi, 2016). Yine onun aktardığına göre babası Derviş Mehmed Zillî sarayda kuyumcubaşıydı. Annesiyle ilgili ise Abaza Melek Ahmed Paşa'nın yakın akrabası olması dışında bir bilgi yoktur (*Seyahatnâme*, 2006, s. 44). Seyahatnamesinde kendisi ve ailesi hakkında bilgiler verdiği kısımlarda eşi ya da çocuğu olduğuna dair bir ifadesi bulunmamaktadır. Evliya'nın yakın akrabası olması nedeniyle en yakınında bulunduğu devlet adamı Melek Ahmed Paşa olmuştur. Bu nedenle onun seyahatnamesinde sıkça söz ettiği baş kahramanlardan biri de Melek Ahmed Paşa'dır. O, seyahatnamesinde kendisiyle ilgili verdiği kişisel bilgilerin yanında paşanın özel hayatına dair ayrıntılara da yer vermiştir (Ayaydın-Cebe, 2004, s. 18). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'ndeki bu ayrıntılar Robert Dankoff'un *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha* isimli eserinin ana konusunu oluşturmaktadır (Dankoff, 1991).

Evliya, XVII. yüzyıl Osmanlı toplumunda elit zümreye mensup bir aileden geliyordu. Onun iyi bir eğitim alarak yetişmesindeki en büyük şansı ailesinin konumuydu. İlk öğrenimini sıbyan mektebinde tamamladıktan sonra Hamid Efendi Medresesi'nde yedi sene İslâmi ilimler tahsili aldı. Medrese eğitiminin yanında Sadizâde Dârülkurra'sında kendi aktardığına göre on bir yıl tecvid okudu. Sesinin güzelliği ve iyi bir hafız olmasıyla çevresinde tanınır hale geldi. 1636 yılının Kadir Gecesi'nde Ayasofya'da Kuran okuyan hafızlardan biri oldu ve bu esnada Sultan Murad (IV.)'in dikkatini çekti. Bu hadiseden sonra Abaza Melek Ahmed Paşa'nın da desteğiyle saraya alınıp Enderun'da eğitim görmeye başladı. Enderun'da üst düzey bir eğitimle hat, musiki, ilm-i nahiv ve kafiye dersleri aldı (Brunessen & Boeschoten, 2015, s. 25). Enderun'da bulunduğu sırada Silahdar Melek Ahmed Ağa (Paşa), Ruznameci İbrahim Efendi ile Hattat Hasan Paşa tarafından IV. Murad'a takdim edildi ve padişahın emriyle Kılar-ı Has'a alındı. Evliya'nın aktardığına göre sık sık IV. Murad'ın huzuruna çıkıyor, nükteli ve hoş sözleriyle onu keyiflendiriyordu. Evliya Çelebi Enderun'da

eğitiminin dördüncü yılında sipahi zümresine katılmak üzere kırk akçe maaşla çerağ (çırak) edildi (İlgürel, 1995).

Evliya'nın saray eşrafına dahil olması onun küçüklüğünden beri olan seyahat tutkusunu gerçekleştirmesi için önemli bir adım oldu. Zira birçok paşa ve valinin maiyetine dahil olup Osmanlı sınırları içerisindeki şehirlere ve komşu ülkelere seyahat etti. Paşa ve valilerin emrinde kâtip, imam, müezzin, ulak ve musahip yani arkadaş ve hikâyeci gibi çeşitli görevlerde bulundu. Onun tek isteği seyahat olduğu için daha yüksek makamlara gelmek gibi bir çabası olmadı ve gittiği yerlerde görmediği bölgeleri görmek için çeşitli fırsatları değerlendirdi (Dankoff, 2010, s. 8).

Evliya, 1648 yılında beylerbeyi olarak Şam'a tayin edilen Murtaza Paşa'nın özel imamı ve başmüezzini olarak hizmetine girdi. Şam yolculuğu esnasında anadolunun birçok şehrini görme fırsatı buldu. Şam'da bulunduğu sırada ise Suriye ve Filistin'in bazı şehirlerine gitme fırsatı oldu. Murtaza Paşa'nın Sivas'a tayin edilmesiyle onunla birlikte Sivas'a gitti. Sivas'taki görevi sırasında birçok Doğu ve Orta Anadolu şehrini görme fırsatı oldu. Murtaza Paşa'nın görevden alınmasıyla 1650 yılında tekrar İstanbul'a döndü. İstanbul'da olduğu sırada Melek Ahmed Paşa sadrazam ilan edilince paşanın hizmetine girdi ve onun en yakın adamlarından biri oldu. Melek Ahmed Paşa'nın bir yıl süren sadrazamlığı esnasında devletin üst kademelerinde yaşanan olayların ayrıntılarını seyahatnamesine kaydetmiştir. Seyahatnamesinde aktardığı olayların içerisinde paşanın sadrazam ilan edilişi, sadrazam olduktan sonra yaptığı icraatlarından maaşları geciken kapıkulu askerlerinin maaşlarını ödemesi, askersiz kalan Girit adasına tekrardan ordu ve donanma göndermesi, donanmada yaptığı değişiklikler, Venedik donanması karşısındaki yenilgi ve azline sebep olan esnaf ayaklanması vardır (*Seyahatnâme*, c.III, 1999, s. 154-164).

1651 yılında Melek Ahmed Paşa'nın görevinden azledilerek Özi beylerbeyliğine tayin edilmesiyle Evliya Çelebi, Rumeli'ye doğru ilk seyahatine çıktı. Rumeli'de Rusçuk, Silistre, Filibe, Sofya, Edirne gibi şehirleri gördü. 1653'te paşanın bu görevden de azli ile İstanbul'a tekrar döndü. İstanbul'da bulunduğu sırada anadoludaki şehirlere mektup getirip götürme göreviyle kısa seyahatlere çıktı. Melek Ahmed Paşa'nın Van beylerbeyiliğine tayin

edilmesiyle paşanın hizmetinde Van'a gitti. Bu görevi esnasında Malatya, Diyarbakır, Mardin, Bitlis, Van, İran, Bağdat, Basra, Musul gibi yerleri görüp gezme fırsatı buldu. Melek Ahmed Paşa'nın tekrar Özi beylerbeyiliğine atanmasıyla Van'dan Rumeli'ye doğru yola çıktı. Özi'de iken Macar kralı üzerine yapılan ve Mehmed Giray Han'ın Ruslara karşı yaptığı seferlere katıldı. Evliya Çelebi 1657 yılında tekrar İstanbul'a döndü. İstanbul'da bulunduğu sırada İstanbul'un çevresindeki Bursa ve Çanakkale'ye kısa seyahatler yaptı. 1659 yılında ise Boğdan seferine katılarak İstanbul'dan ayrıldı. Boğdan ve Eflak'tan sonra Edirne'ye geldi ve burada da Köse Ali Paşa'nın Varad seferine katıldı. Seferden sonra Bosna beylerbeyisi olan Melek Ahmed Paşa'nın yanına geçti ve Bosna'yı gezip görme fırsatı oldu. Melek Ahmed Paşa Rumeli beylerbeyi olunca onunla birlikte Sofya'ya gitti. Vergi tahsildarlığı göreviyle tüm Rumeli'yi dolaştı. Rumeli'de bulunduğu sırada 1661 yılında Köse Ali Paşa'nın Erdel seferine katıldı ve tüm Erdeli gezip gördü. Seferden sonra Belgrad'a geçti ve Arnavutluk'a mal tahsili için görevlendirildi. Bu görevinden sonra yeniden İstanbul'a geldi. 1663 yılında Fazıl Ahmed Paşa'nın Avusturya seferine katıldı (*Seyahatnâme*, c.VI, 2002, s.176).

Evliya daha sonra Vasvar Barış Anlaşması'ndan sonra 1664 yılında Viyana'ya elçi olarak gönderilen Kara Mehmed Paşa'nın heyetinde Viyana'ya gitti (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 93). Viyana'da elçilik heyetinin başından geçenleri ve karşılama biçimini ayrıntılı bir şekilde eserine kaydetmektedir. Evliya bu kısımda, Osmanlı elçilik heyeti Viyana'ya ulaştığında bir hafta şehrin girişinde konakladıktan sonra bazı şartları yerine getirmek suretiyle heyetin şehre kabul edileceği haberi geldiğini fakat Kara Mehmed Paşa'nın sağlam duruşu sayesinde Osmanlı heyetinin kendi teamüllerine uygun bir şekilde ülkeye girdiğini nakletmektedir (*Seyahatnâme*, c. VII, 2003, s. 93-94; Akalın, 2011, s. 74-76). Evliya Çelebi, Avusturya tahtında bulunduğu sırada İmparator I. Leopold ve başkomutan Monteculli ile tanışmıştır. Evliya Çelebi tercüman aracılığıyla onlarla yaptığı sohbetler sonucunda Avusturya topraklarında ve diğer ülkelerde onu rahat ettirecek seyahat vizesi olarak tabir edilebilecek resmi bir belgeye sahip olmuştur (Gemici, 2014, s. 189-198). Evliya Çelebi elçilik heyetiyle birlikte Viyana tahtında uzunca bir vakit kaldıktan sonra Ungurus-i Alman diyarlarından İspanya, Donkarkız Vilayeti, Danimarka, Felemenk Vilâyetinde Amsterdam

şehrine, Lonçat, Kalevine, Ruye, Holanda, Prandaporosk ve Prag şehrine geçtiğini yazmaktadır (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 128).

Avrupa'dan sonra Ukrayna, Kırım, Çerkezistan, Dağıstan, Kalmık ülkesi, Saray ve Moskova vilayetlerini gördü. Daha sonra Karadeniz'in kuzeyinden Azak üzerinden Kırım'a ve buradan da İstanbul'a döndü. İstanbul'dan Edirne'ye geçerek Ak Mehmed Paşa ile Girit seferi için yola çıktı. Gümülcine, Kavala, Selanik, Tırhala, Atina, Mora gibi şehirleri gördükten sonra Girit'e ulaştı. Burada Kandiye Kalesinin fethine katıldı. Seyahatnamesinde (cilt VIII) Kandiye fetihnamesine de yer vermektedir. Girit'ten sonra tekrar İstanbul'a döndü. 1671 yılında hac vazifesi için İstanbul'dan ayrıldı ve Batı Anadolu ve Güney Doğu Anadolu şehirlerini geçerek Şam'a ulaştı. Burada bir hac kafilesine katılıp Medine ve Mekke'de hac vazifesini gerçekleştirdi. Hac vazifesinden sonra Mısır'a geçti ve Mısır'ın yakınında bulunan Sudan, Habeşistan, Somali, Kenya gibi şehirleri de gezip gördü (İlgürel, 1995, s. 530).

Evliya Çelebi 1640 ve 1680 yılları arasında çeşitli vesilelerle yaptığı gezilerini Mısır'a yerleştikten sonra yazıya aktarmaya başladı ve böylece on ciltlik dev eseri ortaya çıktı. Muhtemeldir ki bu henüz müsvedde bir çalışmaydı, çünkü seyahatnamesinde altını dolduramadığı birçok başlık ve eksiklikler vardır. Eserine son halini veremeden vefat etmiş olması, bazı boşlukların kalmasına ve bazı başlıkların da altının doldurulmamasına sebep olmuştur. Evliya Çelebi'nin ölüm yılının belli olmamasıyla birlikte eserinin X. kitabında en son 1683 yılından bahsetmesi onun bu tarihten sonra vefat etmiş olabileceğini düşündürmektedir (Dankoff, 2010, s. 12,128). Onun ölüm tarihiyle birlikte mezar yeri de bilinmemektedir. Eserinin son düzeltmelerini Kahire'de bulunduğu sırada yapması ve sonraki yıllarda eserin Kahire'den İstanbul'a getirilmesi onun burada vefat etmiş olabileceğini düşündürmektedir (Dankoff, 2010, s. 128).

Evliya Çelebi, bu çalışmanın konusu olan Kafkas seyahatlerini ise değişik zamanlarda ve çeşitli vesilelerle gerçekleştirmiştir. Evliya ilk Kafkasya seyahatine 1640 yılında babasının himayesinde olduğunu "Muhterem babamızın dünya ve âhîret oğulluğu" şeklinde belirttiği Trabzon'a vali olarak tayin edilen Ketenci Ömer Paşa'nın hizmetinde olduğu sırada çıktı (*Seyahatnâme*, c. II, 1998, s. 42). Paşa'nın Trabzon'dan Mikrilistan'a gönderdiği elçilik

heyetine dahil olan Evliya bu vesile ile Gürcistan sınırını görme imkânı elde etti. Bu yolculukta Gürcistan sınırında yer alan Gönve Kalesi Ağası tarafından Azak seferine görevlendirilmesi Karadeniz'in doğusundaki Kafkas halklarını yakından tanınmasını sağladı. Evliya, Gürcistan sınırında ilk olarak Abhazlarla temas etmiştir ve seyahatnamesinde bahsettiği ilk Kafkas halkları Abhazlar ve az da olsa Mikriller olmuştur. Kafkasya bölgesine 1646 yılında yaptığı ikinci seyahati ise Erzurum'a vali olarak atanan Defterzâde Mehmed Paşa'yla Erzurum gümrüğüne kâtip, müezzin ve musahip olarak görevlendirildiği sırada gerçekleştirir. Burada Tebriz hanına gitmek üzere temsilci olarak görevlendirilir ve bu görevi esnasında İran ve Kafkasya'nın güney bölgelerinden Gürcistan ve Hazar Denizi etrafını gezer. Bu seyahatinde gördüğü kale ve şehirlerin yanında Gürcü ve Mikril halkları hakkında bilgileri seyahatnamesine kaydetmiştir. Daha sonraki Kafkas seyahatini ise Kara Mehmed Paşa'nın Viyana'ya giden elçilik heyetine dahil olup Avrupa'ya gider ve buradan Kırım'a geçtikten sonra gerçekleştirir. Evliya Çelebi Kırım'da bulunduğu sırada Mehmed Giray Han'ın azledildiğini ve onunla birlikte Dağıstan'a doğru yola çıktığını yazar. Bu yolculuk esnasında Çobaneli Nogayı vilayeti ve Çerkez vilayetlerinde konaklamışlardır. Evliya, burada gördüğü halkların geleneksel ve kültürel özellikleriyle ilgili gözlemlendiği ve öğrendiği bilgileri ayrıntılı bir şekilde yazmaya gayret etmiştir. Bu vilayetlerden sonra 5 Mayıs 1666'da Mehmed Giray Han ile birlikte Dağıstan padişahı sınırına ayak bastığını kaydetmiştir. Dağıstan halkları ve şehirleri hakkında da ayrıntılı bilgiler aktarmıştır (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 270-305).

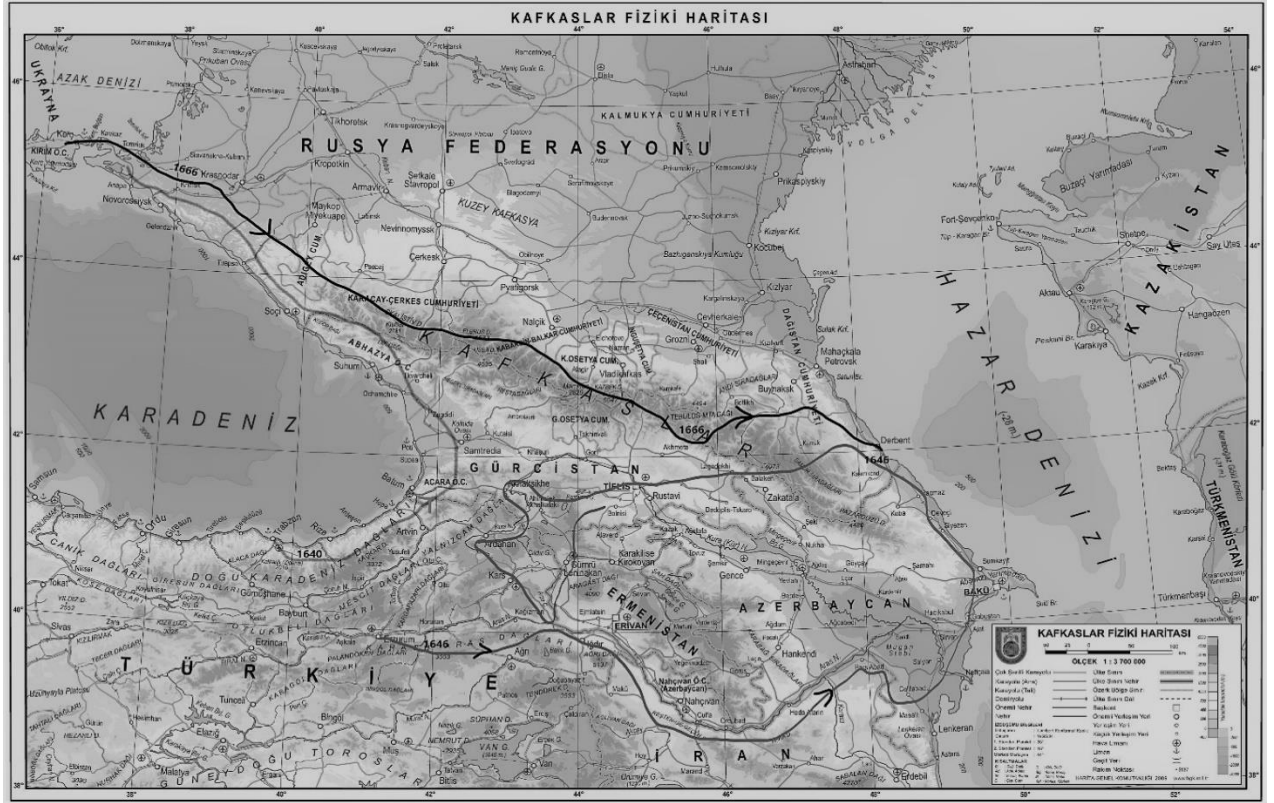
Bu çalışmada Evliya Çelebi'nin Kafkasya'da karşılaştığı halkların sosyal ve kültürel özelliklerinin tarih çerçevesinde incelenmesi amaçlanmaktadır.

On ciltlik *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nin eksikliklerine rağmen Osmanlı coğrafyası, toplumu ve kültürü açısından tartışılmaz tek örnek olduğu savunulabilir. O gittiği yerlerin tarihi, coğrafyası, mimarisi, yerel halkın kökeni, giyim-kuşamı, yiyecekleri, inanç ve dil gibi çeşitli özelliklerini ayrıntılı bir şekilde okuyucusuna aktarmaya özen göstermiştir. Gittiği yerlerin yanı sıra yaşadığı döneme kadar ki Osmanlı tarihi hakkında kısa kısa bilgiler aktarmıştır. Seyahatnamesi onun ölümünden yaklaşık elli yıl sonra Kızlarağası Hacı Beşir Ağa'ya Mısır'dan hediye olarak gönderilmiştir ve Türk edebiyat çevresinde yavaş bir şekilde

tanınmıştır (Brunessen & Boeschoten, 2015, s. 28). Günümüzde bu eserin üç nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalardan biri Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinin Bağdat Köşkü bölümünde, diğerleri ise Süleymaniye ve İstanbul Üniversitesi kütüphanelerindedir (Akalin, 2011, s. 26). Seyahatnamenin bilim camiasında tanınması 1814 yılında Hammer'ın seyahatname hakkında yazdığı bir makaleyle olmuştur (Akalin, 2011, s. 28). Seyahatnamenin ilk basımı ise 1843 yılında İstanbul sahaflarının girişimiyle yapılmıştır. *Müntehabat-ı Evliya Çelebi* isimindeki bu baskı seyahatnamenin ilk cildindeki ilginç ve olağanüstü olayların bir kısmını içerdiği için oldukça yetersizdir. Tam metin olarak basılması 1896 ve 1900 yılları arasında *İkdam* tarafından gerçekleştirildi. Dönemin içinde bulunduğu şartların sonucunda eserin devlet tarafından basımının durdurulması¹ nedeniyle Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi *Evliya Çelebi Tarihi* ismiyle altıncı cilde kadar yayınlandı. Geri kalan ciltler ise 1928 yılında Türk Tarih Encümeni ve 1935-1938 yıllarında Maarif Vekaleti tarafından yayınlandı (Albayrak, 2011, s. 14-37). Cumhuriyet döneminde birçok yayınevi tarafından yayınlanmış olsa da tam ve eksiksiz bir şekilde yayını 1996 ve 2007 yılları arasında Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı ve Zekeriya Kurşun tarafından transkribe edilmiş halini Yapı Kredi Yayınları basmıştır. Bu çalışmada da Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Yapı Kredi yayınları tarafından basılan hali kaynak olarak kullanılmıştır.

¹ BOA, DH.MKT, 585/3. Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi; Bir müddetten beri İkdâm Gazetesi Evliya Çelebi Tarihi hakkında neşriyatta bulunmakta olup bunun ne gibi fikarat-I muzırrayı muhtevi olduğu ma'lûm bulunmasına nazaran neşriyât-ı mezkûreye Matbuat İdaresi'nce müsaade edilmemek lâzım gelir iken bilakis müsâmaha vuku'u dâ'I mes'ûliyet bulunduğundan ba'demâ böyle şeylere dikkat ettirilmesi şeref-sudûr buyurulan irâde-I seniyye-i cenâb-ı Hilâfetpenâhî iktizâ-yı âlisindendir. Ol bâbda emru fermân hazret-i men lehü'l emrindir. 3 Muharrem 1320/ 12 Nisan 1902

Evliya Çelebi'nin Kafkasya Güzergâhı

Kaynak: Harita Genel Komutanlığı Ulusal Haritacılık Kurumu resmi web sayfası.
www.hgk.msb.gov.tr

1. KAFKASYA COĞRAFYASI

Coğrafi olarak Kafkasya diye tabir edilen bölge; Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki Kafkas Dağlarını ve etrafında yer alan kısımları kapsar. Batısında Karadeniz kıyısındaki Taman Yarımadası, doğusunda Hazar Denizi kıyısındaki Apşeron Yarımadası, kuzeyinde Don Nehri ağzı ve Maniç Bataklığı, güneyinde ise Çoruh ve Aras Nehri ile Kars Platosu vardır. Kafkasya'nın yüzölçümü yaklaşık 455.000 km²'dir (Dursun, 2001, s. 157-158).

1.1. KAFKAS DAĞLARI VE GEÇİTLERİ

Bölgeye adını veren, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında uzanan yaklaşık 1200 km uzunluğundaki geniş ve yüksek Kafkas Dağları, Kafkasya'yı kuzey ve güney olarak ayırmaktadır. Kafkas dağlarının kuzeyine Kafkas özü (Mâdûn-ı Kafkas), güneyine ise Transkafkasya (Mâverâ-yı Kafkas) denmektedir (Özey, 2016, s. 9-13; İpek, 1976). Kuzey ve güney kısımları arasındaki bağlantı dağlardaki geçitlerle sağlanmaktadır.

Evliya Çelebi Kafkas Dağları'yla ilgili olarak en çok Elbruz Dağı'nı anlatmıştır. Elbruz Dağı'yla birlikte bu bölgedeki Kaf Dağı ve Beş Dağ isimli dağlardan da bahsetmiştir. Ona göre Kâf Dağı dünyadaki en büyük dağdır. “Kâf Dağı yeryüzünün çevresini kuşatıp Bahr-i Muhit, Bahr-i Umman, Bahr-i Muğaylan, Bahr-i Okyanus, Bahr-i Girdab, Bahr-i Zulumat, kısacası bu dünya çevresinde olan 7 denizi kuşatmış Kâf Dağı'dır. Moskov Vilâyeti tarafına yakın ve Kur'ân ile sabit olan Bahr-i Zulumat (Karanlık Deniz) buz olduğu sırada İskender-i Kübrâ'nın Yecuc Seddi'ne gittiği gibi Kalmık kavmi de 70 gün 70 gece boyunca Buz Denizi'ni geçip Kâf Dağı eteklerindeki (bilâ-teşbih) kâbelerine varmışlardır. Aynı şekilde buz denizi uzun gündüzlerde çözülmeyen beri Helar vilâyetlerine gitmişlerdir.” Nogay kavmi için de aynı anlatım mevcuttur (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 293). Evliya Çelebi'nin Beş Dağ ile ilgili verdiği bilgiler ise şu şekildedir; “Kabartay sınırında bulunan Beş Dağ'ın batısından Kuban Nehri akar. Bu Beş Dağ bölgesinde, bir ağaçlı ova içinde birbirine yakın beş tane yüksek dağ vardır. Adeta hepsi aynı kalıptan çıkmış yüksek dağlardır. Ortadaki dağ hepsinden sivri ve yüksektir. Çevresindeki diğer dört dağ ortadakinden alçak ve biraz daha yassı dağlardır. Ortadaki dağ üzerinde eski bir gemi tahtası yer alır. Bu tahta üç yüz adım

uzunluğunda ve iki adım genişliğindedir. Tahtanın bazı yerlerinde çivi ve burgu delikleri vardır. Nahşevan demiri gibi sağlam tahtadır. Buradaki halkın inancına göre bu uzun tahta levha Hazret-i Nuh'un gemisinin parçasıdır. İki yüz yaşındaki yaşlı Kalmık kefereleri, "Üç yüz yaşında dedelerimizden şolay tavuşladık ki, yani şöyle işittik ki Penç Haşan ziyareti kubbesinin kapısı bu Nuh tahtasındandır" derler. Yunan Rum keferelerinin tarihlerinde de "Ayasofya Camii'nin toplam yüz bir adet kapısının tahtaları Hazret-i Nuh gemisi levhasıdır ki Musul şehri yakınında Cude Dağı'nda Nuh'un gemisi oturduğunda tahtaları buradan getirip İstanbul'da Ayasofya Kilisesinin kapılarını gemi tahtalarından inşa etmişlerdir" yazılıdır. Nûh Nebî gemisi Cude Dağı'na Aşura Günü'nde indiği âyette yazılıdır. "Ey arz suyunu yut ve ey gök tut denildi. Su azaldı, iş bitirildi gemi Cudi'ye oturdu" (Kur'ân, Hud 44) âyeti yorumunda bilginler, "Cude Dağı'na Nuh'un gemisi oturduktan sonra deniz dalgaları ile gemi parçaları bu Kabartay diyarına gelmiştir. Beş Dağ'daki gemi tahtası bundan ola" demişlerdir (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 291-292).

Genellikle iki veya üç sıra halinde uzanan Kafkas Dağları'nda kuzeyden güneye uzanan boğazlar, geçitler, derin ve yüksek yamaçlara sahip vadiler, çok yüksek tepelerde bulunan geniş yaylalar vardır. Kafkas Dağları'nın güney kısmı dik ve kayalık, kuzey kısmı ise daha az eğimli ve engebelidir (Özey, 2016, s. 11-13; Bi, 2007, s. 97). Kafkas Dağları, Alpler ile birlikte Alp dağ oluşumu sırasında ortaya çıkmış en yüksek kıvrım sistemidir. Kafkas sıra dağlarının batı kısmı Taman Yarımadası'nın Anapa Limanı ile başlar ve Kuban Nehri'nin kaynağına kadar uzanır. Burası 90-120 metre yüksekliğindeki tepelerden oluşur. Asıl dağlık kısım Maykop şehrinin yakınındadır. Karadeniz'in şiddetli ve nemli rüzgarına maruz kalan dağlar ormanlarla kaplıdır. Novorasiski (Tsemez) ile Azak Denizi arasında bulunan Adigegog isimli geçit Batı Kafkaslardan kuzeye açılan tek geçittir (Dolukanov, 1998, s. 70-71; Bi, 2007, s. 99-100). Doğuya doğru gittikçe Kafkas dağlarının yüksekliği artar. Kafkasların en yüksek zirveleri Orta Kafkaslarda yer alır. Orta Kafkasya, Kuban Vadisinden Daryal Geçidi'ne kadar devam eder. Dağların en keskin ve yüksek kesimleri burada yer alır. Bu kısımda ormanlık bölge üzerinde yükselen 5642 metre yüksekliğinde Elbruz ve 5047 metre yüksekliğinde Kazbek dorukları vardır (Dolukanov, 1998, s. 70; Bilge S. M., 2012, s. 2). Kafkas Dağları oluşumu sırasında farklı safhalardan geçmişlerdir. Bu oluşumlar

esnasında yer yer volkanik olaylar da meydana gelmiştir. Elbruz ve Kazbek dağları bu volkanik patlamalar sonucunda oluşmuşlardır (Tavkul, 2009, s. 25).

Evliya Çelebi'nin anlatımına göre; Elbruz Dağı'nın Arapça ismi "Dağların babası" anlamındaki Ebü'l-cibâl'dir. Fakat Bürzî kavmi bu yüksek dağın eteklerinde oturdukları için Acem tarihçileri bu dağa Kûh-ı Elbürzî (Elburz Dağı) demişlerdir. Elbruz Dağı'na Rum dilinde "Petre Acan", Moğol dilinde "Tell-i Tav", Kahtân dilinde "Püşte-i Dadyan", Lezgi dilinde "Zehonda", Kaytak dilinde "Tavban", Çerkezce'de "Arı Tav", Tatar dilinde "Cıldırak Tak", Çağataycada "Kûh-ı Meyân" derler. Diğer tarihçiler de "Elburz Dağı" derler. Eski hekimler, âlimler, tarihçiler, tefsirciler ve hadisçilere göre "Allah bu yeryüzünde "kün/ol" sözü ile 140 adet büyük dağ yaratmıştır ki bu dağlar olmasa yeryüzünde titreme olurdu" (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 292-293). Evliya Çelebi'ye göre Elbruz Dağı kadar büyük bir dağ yeryüzünde yoktur. O bunu öylesine yüceltir ki güya dört tarafında beş tane padişah ve güney tarafında Abhaz kabileleri hüküm sürmektedir. Abhaza vilayetinin doğu tarafında olan Elbruz Dağı eteklerinde de Mikrilistan vilâyeti, Gürcistan vilâyeti, Açıkbaş, Şavşad, Kuril ve Dadyan kavimleri yerleşiklerdir. Bu kabileler ile Gürcistan'ın arasındaki mesafe kırk menzildir. Gürcistan'ın bitişiğinde Acem sınırında Tiflis vilâyeti ve Serirüllân şehri hudutları tamamen Elbruz Dağı eteklerindedir. Buradan içeride Elbruz Dağı'nın eteğinde Dağıstan ülkesi vardır. Elbruz Dağı'nın kuzey tarafında da Çerkezistan vardır. Çerkezistan'da özellikle Kabardey, Hatukay, Besni, Bolatkay, Şagake ve Jana gibi Çerkez kabileleri bulunmaktadır. Bu hesap üzere Elbruz Dağı'nın dört tarafı 240 konaktır. Evliya Çelebi'ye göre Elbruz Dağı o kadar büyük bir dağdır ki Kafkasların dört tarafından da görülebilir durumdadır (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 148-149). Evliya Çelebi Elbruz Dağının büyüklüğü konusunda pek haksız sayılmaz zira 5642 metre yüksekliğindeki Elbruz Dağı yalnızca Kafkasların değil Avrupa'nın da en yüksek zirvesidir (Özey, 2016, s. 12; Bi, 2007, s. 97).

Doğu Kafkaslar ise Daryal Geçidi ile Hazar Denizi'ndeki Abşeron Yarımadası arasında kalan kısmı oluşturur. Hazar Denizi'ne doğru dağlar alçalarak ve genişleyerek devam eder. Yüksek platolar da deniz seviyesine inerek yok olurlar. Doğu Kafkasların merkezinde doğu-batı hizasında Dağıstan Platosu yer alır (Dolukanov, 1998, s. 71).

Bölgenin fazla dağlık ve engebeli yapısı nedeniyle XIX. yüzyıla kadar bölgede ulaşım doğal bir şekilde oluşan geçitlerle sağlanıyordu. Kafkas Dağlarının başlıca geçitleri Daryal, Derbend, Mamison ve Avar geçitleridir. Bu geçitlerin en önemlisi ve elverişli şartlara sahip olanı Derbend Geçidi'dir. Derbend geçidi Hazar Denizi ile Kafkas Dağları arasındadır. Doğu Kafkaslarda kuzey-güney hizasında geçiş yapılabilen tek geçittir. Dağıstan bölgesinden Azerbaycan'a geçmeyi sağlar. Bu geçidin en dar yerinde Derbend şehri yer alır (Saydam, 1997, s. 15; Bi, 2007, s. 105). Tarih boyunca buraya Türk kavimleri tarafından "Temür Kapıg", "Demür Kapu" denilmiştir. Derbend'den bahseden Arap kaynaklarında buranın Farslar tarafından "kapalı kapı, geçit, sınır karakolu" anlamlarında olan "Derbend" adıyla anıldığı kaydedilmiştir. Araplar buraya "el-Bab", "el-Ebvab" yani "kapılar" ve "karakol" demişlerdir. Sonra ki Arap kaynakları "Babülevbab" ve "Babülhadid" (demir kapı) isimlerini de kullanmışlardır. Osmanlılar ise şehri Derbend veya daha yaygın olarak kullanılan Demirkapı ismiyle anmışlardır. Bu isim Ermeni tarihçileri tarafından da kullanılmıştır. Ayrıca eski Ermeni dilinde buraya Çar denildiği de bazı kaynaklarda yer alır (Muhammedoğlu, 1994, s. 164-166). XV. yüzyılda Anadolu ve İran'a gelmiş olan Venedik elçisi Caterino Zeno, Derbend şehrine de uğramıştı. Onun rivayetine göre Büyük İskender, Hazar dağlarının geçidinde İskitlerin akınlarını önlemek için Derbend şehrini kurmuştu. Zeno şehre uğradığında surların hala sağlam olması gerekir, çünkü onun tarifine göre Derbend geçidinin en dar noktasında bulunan Derbend şehrinin girişinde yüz asker yan yana dursa binlerce kişinin geçmesini engelleyebilirdi. Zeno'nun gözlemlerine göre Derbend dağın zirve noktasında bulunduğundan doğu ülkelerinin en güçlü şehriydi. Üstelik etrafını çeviren surlar hala sapa sağlam duruyordu. Bu yüzden, yerli ahali bile buraya Demirkapı diyorlardı. Bunun sebebi yalnızca kale kapılarının demir olması değil, şehrin oldukça müstahkem ve savunması kolay bir mevkide olmasındandı (Zeno, 2016).

XVII. yüzyılda Azerbaycan ve Dağıstan'ı görmüş olan Evliya Çelebi de seyahatnamesinde Derbend şehrini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Derbend için İskender-i Zülkarneyn Seddi, Babülevbab ve Demirkapı Kalesi tabirlerini kullanmıştır. O da Derbend şehrinin kurucusunun Büyük İskender olduğu bilgisini tekrarlar fakat şehrin kurulma hikayesi daha farklı biçimde aktarır. Güya Evliya Çelebi şehrin tarihi ile ilgili bütün tarihçileri okumuştur,

“Bütün dünya tarihçilerinin yazdığı üzere Allah tarafından İskender-i Zülkarneyn’e yani Büyük İskender’e Yecüc Seddi’ni inşa ettirme görevi verildi. Büyük İskender bu seddi yaptıktan sonra Demirkapı sınırına geldi. Burada Hazar Denizi’nin arzının Karadeniz’den daha yüksek olduğunu fark etti. Bunun üzerine dağların arasına kanal açtırıp Hazar Denizi’yle Karadeniz’i birleştirmek istedi. Etrafında akıl danıştığı filozoflar İskender’e bu fikrin iyi bir fikir olmadığını ve onun sadece Yecüc Seddi’ni yapmakla görevli olduğunu söyledi. Büyük İskender filozofları dinlemeyip dağları kazdırmaya başladı. Fakat gördüğü korkunç bir rüya üzerine Karadeniz ile Hazar’ı birleştirmekten vazgeçip kazdırdığı yerleri kapattırdı, Demirkapı’nın etrafına üç kat set çektirdi.” Ne var ki Evliya Çelebi İskender’in gördüğü rüyanın mahiyetini anlatmamaktadır. Evliya Çelebi 1640’ta şehre geldiğinde 1939 sene önce İskender tarafından yaptırıldığı rivayet edilen Demirkapı Kalesi’nin büyük bir kısmının yıkılmış olduğunu, burç ve bedenlerinin bir kısmının ise durduğunu görmüştü.

Evliya Çelebi ve Zeno Derbend’in kurucusu olarak Büyük İskender’i ansalar da İskender’in Kafkasya’ya gelmediği bilinmektedir. Bununla birlikte 1971 yılında Derbend’de yapılan kazılar sonucunda şehrin tarihini M.Ö. 8. yüzyıla dayandıran geniş bir savunma mekanizması ortaya çıkarılmıştır. Bu nedenle büyük yapıların kurucusu olarak Büyük İskender’i anan ortaçağ tarih geleneğine Evliya’nın da uyduğu anlaşılmaktadır (Ferah, 2009, s. 181-188).

Kafkasların önemli ikinci geçiş noktası ise “Kapulukara” ve “Derbent Ağzı” olarak da geçen “Daryol” geçididir. Burası Orta Kafkasların sonunda Dağıstan’ın batı sınırında yer alır. Kafkaslardan Gürcistan’a geçmeyi sağlar. Vladikafkas’dan Tiflis’e kadar uzanır. Etrafında çok dik ve yüksek uçurumlar vardır. Bu geçit XVIII. yüzyılda “Gürcü Askeri Yolu” olarak adlandırılmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarında Rusların genişletme çalışmaları sayesinde askeri amacın dışında ulaşım amacıyla da kullanılmaya başlanmıştır (Saydam, 1997, s. 15).

Bölgede çobanların ve askerlerin kullandığı dar patikalar şeklinde birçok geçit vardır fakat bunlar genel ulaşımına pek uygun değildir. Bu geçitlerden Mamison ve Avar geçitleri stratejik önemleri nedeniyle daha çok askeri amaçla kullanılmıştır. Mamison Geçidi, Ardon Nehri vadisini Faş vadisine bağlar buraya “İmeret Askeri Yolu” da denilmiştir. Terek Nehrini

güneyde Faş Nehrine bağlar ve Çeçen bölgesinden Gürcistan bölgesine olan geçişi sağlar (Bilge S. M., 2012, s. 5).

Kafkaslarda 4000 metrenin üzerindeki yerlerde sürekli kar vardır ve 1424 km²lik bir alan buzullarla kaplıdır (Bilge S. M., 2012, s. 2-3). Kafkasya dağlık ve engebeli bir yapıya sahip olduğu için bölgedeki iklim özellikleri farklılık gösterir. Kafkas dağlarının batı bölümünde gür ve iyi yetişmiş ormanlar vardır (Tavkul, 2009, s. 26). Batı Kafkasya'nın kuzeyinde daha çok Karadeniz iklimi görülür. Yüksek kısımlar da her zaman yeşil ve bol ağaçlı ormanları vardır. Aşağıya doğru inildikçe iğne yapraklı ağaçlar görülür. 2500 metre yüksekliğe kadar çam, meşe, ladin, köknar, kestane, kayın, kızılâğaç ve ıhlamur ağaçları görülür. Kafkas Dağlarının doğu kısmı ise batı kısmının tersine çok seyrek ağaçlı ve çoraktır (Bilge S. M., 2012, s. 3).

1.2. KAFKAS NEHİRLERİ VE DENİZLERİ

Kafkasya'nın dağlık bölgelerinde iklim daha serdirdir. Dağların tepelerine yağmurdan çok kar yağar bu karlar da tepelerdeki buzulları ve kalıcı karları besler. Kafkasya'nın nehir ve akarsularının çoğunun kaynağını dağlardaki buzullar oluşturur (Tavkul, 2009, s. 26). Kafkasya göl ve nehir bakımından zengin bir bölgedir. Kafkasya'daki yeşil ormanların sebebi de bol su kaynaklarıdır. Kaynakları Kafkasların zirvelerinden gelen önemli akarsular Kuban, Terek, Kuma, Enguri ve Faş nehirleridir. Kaynağı Doğu Anadolu'dan olan fakat Kafkasya sınırlarından geçip Hazar'a dökülen Aras ve Kür nehirleri de Kafkasya coğrafyasını besleyen sulardır. Kafkasya'daki birçok nehrin kaynağını Elbruz dağı oluşturur. Evliya Çelebi, Elbruz Dağı'nın su kaynaklarından da bahsetmiştir. Muhtemelen o Elbruz dağlarını Dağıstan tarafından görmüştür. Bundan dolayı Elbruz'u Dağıstan'ın güneyinde diye tarif eder; "Elburz Dağı'ndan gelen bütün akarsular Kür Nehri'ne karışır. Elburz Dağı'ndan kuzey tarafına akan nehirler Hazar Denizi'ne katılır. Elburz Dağı'nın güney tarafından akan büyük nehirlerin tümü Karadeniz'e katılır. Ve yine Elburz Dağı'nın kuzey tarafından akan nehirler de Kuban Nehri'ne katılır. Kuban da Taman Adası yakınında

Karadeniz'e katılır" şeklinde adeta bir coğrafyacı gibi betimleme yapmıştır (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 148).

Kafkasya'nın en uzun ve büyük nehri olan Kuban da Elbruz Dağı'ndan çıkar. Nehir kuzeybatıya doğru akar. Nehrin bir kolu Temeryuk yakınlarından Azak Denizi'ne diğer kolu ise Karadeniz'e dökülür. Batı Kafkasların tüm suyunu Kuban Nehri taşır bu nedenle çoşkun ve büyük bir nehirdir. Denize döküldüğü kısımlarda büyük delta ovaları oluşturur. Bu nehir Rus işgali sırasında Çerkesler için doğal bir savunma oluşturmuştur (Özey, 2016, s. 16-17; Bi, 2007, s. 98). Evliya Çelebi Karadeniz'e dökülen nehirler arasında Don ve Özü'den sonra Kuban'a da yer verir. Evliya Çelebi saydığı bu nehirler için "denizler gibi büyük nehirlerdir, bunlardan başka bin altı yüz seksen nehir ile geçit vermez büyük sular da Karadeniz'e karışır" der. Yine seyahatnamesinde Elbruz Dağı'nı anlattığı kısımda "Elbruz Dağı'nın yıldız (kuzey) tarafından akan nehirler Kuban Nehri'ne katılır. Kuban da Taman Adası yakınında Karadeniz'e katılır" der (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 148).

Elbruz Dağı'ndan doğan bir başka nehir de Kuma'dır. Doğuya doğru akar ve bütün Kafkas steplerinden geçip Hazar Denizi'ne katılır. Kuma nehri bölgedeki sulama ihtiyacı için kullanılır.

Bölgenin bir başka uzun ve bereketli nehri de Terek'tir. Terek Nehri, Kafkasya'nın orta ve kuzey kesimlerinden geçer. Kaynağı Kafkasya'nın önemli geçitlerinden biri olan Daryal geçidinin kuzeyinden çıkar. Batı kollarının kaynağı da Elbruz dağından çıkar. Terek Nehri Orta Kafkasya'nın bütün sularını toplayarak Hazar Denizi'ne doğru iner (Bi, 2007, s. 101). Evliya Çelebi de Terek Nehriyle ilgili şöyle bir rota çizmiştir; "Bu büyük nehir Gürcistan'dan, Yeditenk'ten, Tiflis, Tomanis, Acem ve Dağıstan padişahı dağlarından toplanıp Ceyhun ve Seyhun Nehri gibi büyük bir nehir olup batı tarafa akarak Moskov'un Terek Kalesi dibinde büyük Hazar Denizi'ne iner, içinde Moskov, Ejderhan ve Gilân gemileri gezer" (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 297).

İngur ve Faş nehirleri de Kafkas Dağlarının güneyinden Karadenize dökülürler. Farklı kaynaklarda Farş, Fasis, Faşe olarak geçmesine rağmen bugün Poti ismiyle bilinen Faş,

Gürcistan'ın Kara Deniz sahilinde, Batum'a 100 mil mesafede ve Riyon (Faş) nehrinin Kara Deniz'e döküldüğü bölgedir. Açıkbaş ve Mikril topraklarından çıkararak Cürle, Gürle, Aygır ve Faş sularını alan Riyon nehri, daha sonra bir liman teşkil edecek şekilde denize ulaşır (Aydın, 1986, s. 1-2). Evliya Çelebi, Faş Nehri'ni ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Buna göre, Tuna gibi büyük ve geniş bir nehirdir. Mikrilistan ve Abaza vilâyetine giden gemiler bu nehirden geçerler. Kaynak suyu gibi büyük bir nehirdir. Karadeniz'in kuzeyinin bitiminde bir körfez bucağında yer alır. İstanbul'dan burası 1300 mildir. Karadeniz'in bir ucu Faşa Çayıdır. Faşa Nehri, Elburz Dağından inerek Mikrilistan, Gürcistan, Dağıstan ve Kabartay bölgelerinden dolanıp, Obur Dağı'ndan ve Sadşe Dağlarından toplanıp güney tarafa akarak Mikril ve Abaza arasında Karadeniz'e katılır. Doğu tarafında âsi Mikrilistan köyleri vardır. Batısında Abazistan'ın Çaçlar kavmi vardır. Bazı tarihçiler bu Faşa Çayı için Şirvan, Gilân ve Demirkapı Denizi derler ki bu yerin adı Hazar Denizi'dir. "Bu büyük çay o denizin ayağıdır ki Karadeniz'e katılır" derler. Ama bu Faşa Nehri kaynak suyudur. Gilân(Hazar) Denizi, Karadeniz gibi bir denizdir, belki daha geniştir. Yılan zehri gibi acı, büyük bir denizdir. Karadeniz ile Hazar Denizi'nin arası on beş konak yerdir ki bu iki deniz arasında Kabartay Çerkezi yurdu, Dağıstan yurdu ve Elburz Dağı vardır. Nasıl ayağı olup da Hazar Denizi Karadeniz'e katılabilir. Eğer derlerse, "Yer altından akacak yol bulup gelir" derlerse Hazar Denizi acıdır; bu Faşa Çayı hayat suyu gibi tatlıdır. Bu görüş gerçeğe aykırı bir görüştür (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 57).

Kafkasya'nın güneyinde yer alan Çoruh Nehri, Erzurum dağlarından doğar, Kaçkarları aşarak Artvin'den geçer ve Gürcistan'ın Batum şehrinin ve Tarihi Gönye Kalesinin arasından geçerek Karadeniz'e katılır (Küçükbaşol, 2015). Çoruh Nehri taşımacılık yapılacak kadar büyük bir nehirdir. Evliya Çelebi seyahatnamesinde Çoruh Nehri'nden bahsederken bu nehir aracılığıyla XVII. Yüzyılda Osmanlı ve Kafkasya arasındaki ticarete dikkat çekmiştir. Bu dönemde Osmanlı tüccarları Gönye kalesinin bulunduğu yerden Laz Meneksilesi ismi verilen kayığa benzeyen gemilerle kuzeydoğu tarafına yol alıp Mikril ve Gürcistan vilayetlerine tuz, demir, savaş aletleri ve renkli kumaşlar götürüyordu. Bu mallar karşılığında Mikrilistan ve Gürcistan'dan Trabzon Vilayetine şimşir ve balmumları, saf ballar, seçilmiş güzel kızlar ve yakışıklı erkekler getiriyorlardı (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 56). Evliya Çelebi'ye göre

Çoruh Nehri'nin ismi, "cûy-ı rûh" tabirinin bozulmuş şeklidir. Cûy-ı rûh'un anlamı Ruh Irmağıdır ve meşhur bir hayat (kaynak) suyudur. Evliya Çelebi Çoruh Nehri'nin güzergahı için, Erzurum'un batı tarafında Canha, Koyulhisar ve Şebinkarahisar dağlarından toplanıp akarak iki tarafı mamur haneler olan Bayburt şehrinin içinden geçerek Bayburd Kalesi kayaları altından akarak, Lazgi vilâyeti sınırları içindeki köy ve kasabaların tarlalarını sulayıp Gönye Kalesi'nin doğusundan Karadeniz'e katılır der (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 56).

Doğu Anadolu'da doğup Kafkasya'nın güneyinden Hazar Denizi'ne ulaşan Aras ve Kura nehirlerini de Kafkasya nehirleri arasında sayabiliriz. Aras Nehri'nin kaynağı, Erzurum yakınındaki Bingöl Dağı'nın kuzeybatı yamaçlarında zirveye yakın kesimlerindeki çok sayıda kaynak suyunun birleşmesiyle oluşur. Aras Nehri, önce kaynağından kuzeydoğuya doğru akar ve bu rota üzerindeki derelerle beslenerek kuvvetlenir. Doğu Anadolu'dan sonra doğu istikametinde Azerbaycan-İran sınırını, Ermenistan-İran ve tekrar Azerbaycan-İran sınırlarında akar. Daha sonra Azerbaycan'ın içinden geçerek Sabirabad şehri yakınlarında Kura Nehri'yle birleşip Hazar Denizi'ne dökülür (Tuncel, 1991, s. 333; Özey, 2016, s. 122).

Evliya Çelebi Aras Nehri'yle ilgili olarak, "nehirin kaynağı Van eyaletinin Pinyanişi Kürtleri dağlarının kuzeyinde Bingöl Yaylası'ndan çıkar. Doğuya doğru akarak Malazgird Kalesi altından geçip Artef Köyü ve Hınıs Kalesi önünden geçtikten sonra Altın Halkalı Köprüsü altından geçer. Buralarda birçok köyü sulayarak Çoban Köprüsü'nden geçer. Buradan da güneye birçok kale ve beldeyi sulayarak Revan Kalesi altından Zengi Nehri'ne, Zengi de Kür Nehri'ne, Kür de Gilân (Hazar) Denizi'ne katılır. Aras Nehri darplı sudur Bingöl yaylasının karı eridiğinde bu nehir denizler gibi coşar" der (*Seyahatname*, c.II, 1998, s. 122). Zengi (Hrazdan) Nehri günümüzde Ermenistan sınırları içerisindedir ve Ermenistan'ın Türkiye ile olan sınırı boyunca Aras Nehri'ne katılır (Howe ve diğerleri, 2018). Evliya Çelebi Zengi Nehri ile ilgili olarak güneyde Haran dağlarında toplanıp birçok şehir ve köyü sulayarak kuzeye iner burada Aras Nehri'ne katılır, Aras da Kür Nehri'ne, Kür Nehri de Gilân Gölü (Hazar Denizi)'ne katılır der (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 117).

Anadolu'da doğup Hazar Denizi'ne dökülen diğer nehir olan Kura, Doğu Anadolu bölgesinde Erzurum Kars sınırında bulunan Allahuekber Dağları'ndan doğar ve Çıldır

gölünün kuzeyinden Gürcistan sınırına girer. Daha sonra Azerbaycan sınırları içerisine girer ve Aras nehri ile birleşerek, Hazar Denizi'ne dökülür (Özey, 1997). Evliya Çelebi de Kür (Kura) Nehri için, “kaynağı Çıldır vilâyeti dağlarından çıkar Ardahan'dan Ahıska Kalesi'ne ve Azgur Kalesi'ne uğrayıp Tiflis'den geçerek Hazar Denizi'ne katılır. Kür Nehri için İran ülkesi tarihçileri "Bu Kür Nehri'ne bin altmış akar sular katılır." diye yazmışlardır. Gerçekten de Fırat Nehri'nden sonraki büyük su Kür Nehri'dir” der (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 160).

Kafkasya'ya kıyısı olan Karadeniz, Azak ve Hazar denizlerini Kafkasya coğrafyası içinde sayabiliriz. Kafkasya'nın batısında kalan Karadeniz büyük bir iç deniz özelliği gösterir. Günümüzde Karadeniz'in Avrupa, Anadolu, Gürcistan, Ukrayna ve Rusya'ya kıyıları vardır. Karadeniz kuzeyinde bulunan Kerç Boğazı ile Azak Denizi'ne, İstanbul Boğazı ile Marmara, Ege ve Akdeniz'e bağlanır. Karadeniz'in uzunluğu doğu-batı (Poti-Burgaz) doğrultusunda 1170 km, kuzey-güney (Ereğli-Odesa) doğrultusunda 600 km, İnebolu-Kırım kıyıları arası da 265 kilometredir. Karadeniz'in Kafkasya kıyıları Gürcistan'ın Batum şehri, Abhazya Özerk bölgesi ve Rusya Federasyonu'na bağlı olan Karaçay-Çerkesya Özerk Cumhuriyeti'nedir (Tuncel, 1991).

Evliya Çelebi bütün Karadeniz'i dolaşıp gözlemledikten sonra Karadenizle ilgili şu bilgileri aktarmıştır; “Kara ve deniz gezginlerine malum olsun ki Karadeniz'i gezip dikkatlice dalgıcı olup ince ince yaptığımız hesap üzere, Karadeniz'in uzunluğu Anadolu Hisarı'ndan tâ Faşa Çayı Boğazı'na varıncaya kadar 1500 mildir. Ve yine Faşa (Riyon)'dan Abaza memleketi 1700 mildir. Faşa'dan Azak Kalesi'ne varıncaya kadar 2000 mil uzunluğunda bir Karadeniz'dir. Bu Karadeniz'e Anadolu ve Rumeli taraflarında 1700 küçük ve büyük nehirler karışır. Bu nehirlerden en büyüğü Rumeli'nde Tuna Nehri'dir ki ona da 700 büyük nehir katıldığından büyük bir deniz olup Kili Kalesi önünde, Tulça Kalesi dibinde, Soluna Boğazı'nda, Karahırmen Boğazı'nda ve Hızır-İlyas Boğazı'nda, bu beş yerde Karadeniz'e karışır. Tuna Nehri'nden sonra Trabzon yakınında Faşa Nehri ve Çoruh Nehri, Taman Kalesi kurbunda Kuban Nehri, ondan küçük Don Nehri Azak dibinde ve Özü Nehri, daha sonra Turla Nehri, Anadolu tarafında Bafra yakınında Kızılırmak, Çarşamba Nehri (Yeşilirmak) ve Sakarya Nehri Karadeniz'e karışır. Bu adı geçenler, denizler gibi büyük nehirlerdir.

Bunlardan başka bin altı yüz seksen nehir ve geçit vermez büyük sular da karışır, böyle bir Karadeniz'dir. Karadeniz'in çevresi Azak Denizi'yle birlikte 6.060 mil'dir. Karadan dolaşıldığında konak hesabınca Karadeniz'in etrafı 150 konak ve beş aylık yoldur. Her konağı on ikişer saat olmak üzere Karadeniz beş ayda dolaşılır. Böyle büyük bir denizdir.” (Seyahatnâme, c.II, 1998, s. 76-77) Evliya Çelebi'nin Karadeniz ile ilgili verdiği bilgiler günümüz harita ve coğrafya bilgileri ile örtüşmektedir.

Karadeniz'in kuzeydoğusunda yer alan Azak Denizi Rusya ile Ukrayna arasında yer alan küçük bir iç denizdir. Azak Denizi, Kerç Boğazı ile Karadeniz'e bağlanır. Azak Denizi'ne Don ve Kuban nehirleri dökülür. Azak Denizi kuzeyde olduğu için tuzluluk oranı düşüktür ve aralık ayı ile mart aylarında donar (Bilge M. , 1991). Evliya Çelebi 1695 yılındaki Azak Seferi'ne katılmıştır. Bu sefer sırasında Azak Denizi'ni görmüştür. Evliya Çelebi Azak Denizi'ne Karadeniz ile Azak Denizi arasındaki Kerç Boğazı'ndan girmiştir. Azak Denizi'nin sığ bir deniz olduğunu kıyılarının derinliğinin çok alçak olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca Don Nehri'nin üç yerden Azak Denizi'ne döküldüğünü ve kışın Azak Denizi'nin donduğunu da yazmıştır. Hakikaten de haritaya baktığımızda Don Nehri'nin üç koldan Azak Denizi'ne döküldüğünü görüyoruz. Evliya Çelebi, Azak Denizi'ne katılan nehirler arasında Süt ve Muş isimli nehirleri de saymıştır (Seyahatnâme, c.II, 1998, s. 63-68).

Kafkasya'nın doğusunda kalan Hazar Denizi kapalı bir deniz olma özelliğini taşımaktadır. Hazar Denizi'nin batısında Azerbaycan, Rusya, Dağıstan Özerk Cumhuriyeti, doğusunda Türkmenistan, kuzeydoğusunda Kazakistan, güneyinde ise İran vardır. Hazar Denizi'ne akan nehirler, Volga, Ural, Kura, Terek ve Samur nehirleridir. Hazar Denizi'nin suyu tuzludur. Hazar Denizi'nin uzunluğu Kuzeyden güneye yaklaşık 1200 kilometredir. Bu uzun mesafe boyunca kıyılar farklı iklim alanlarında yer alırlar. Bu nedenle Hazar denizinin yüzey sularının sıcaklığı çeşitli kesimlerinde farklı değerler gösterir. Yazın yüzey sularının sıcaklığı her yerde 24-25° arasındadır. Kış vakti ise suyun sıcaklığı güneyde 8-11 derece iken kuzey kesimlerde 3 dereceye kadar iner ve buradaki daha az tuzlu sularla kaplı olan sığ kıyıların donduğu görülür. Hazar Denizi balık çeşitliliği bakımından zengin bir sudur. Hazar Denizi'nde en çok avlanan balıklar, havyarı ile ünlü mersin balığı, ringa, turna, tatlı su levreği

ve çaça gibi türlerdir. Balıkçılık Hazar Denizi çevresindeki ülkeler için ekonomik bir faaliyet olarak yapılmaktadır. Ayrıca Hazar Denizi'nde zengin petrol ve doğalgaz rezervleri de bulunmaktadır. Azerbaycan başta olmak üzere Hazar'a kıyısı olan ülkelerin gelirlerini petrol ve doğalgaz ihracatı oluşturmaktadır (Erinç, s. 107-108).

Evliya Çelebi Hazar Denizi'yle ilgili olarak şu bilgileri aktarmıştır; “Her diyarın ismiyle isimlenmiş bir tuzlu denizdir. Bu denize Şirvan Denizi, Demirkapı Denizi, Gîlân Denizi, Harizm Denizi, Fağfur Denizi, Kızlar Vilâyeti Denizi, Moskov Denizi, Ejderhan Denizi, Alatır Denizi ve Terek Denizi derler (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 298). Hazar Denizi bu memleketin denizcilerinin ifadesine göre Karadeniz'den bir buçuk kat daha geniştir. Kıyılarının tamamının uzunluğu dört bin mildir ve bir yere bağlantısı yoktur. Karadeniz gibi içinde adası yoktur. Fakat limanları çoktur ve deniz dalgası Karadeniz'den şiddetli olur. Boyunun uzunluğu Fağfur hududu vilayetine kadar uzanır ki yedinci iklimin sonudur. Batı tarafı Moskof diyarıdır. Doğu tarafında Acemler, Özbekler, Bulgarlar, Kalmuklar, Çin, Fağfur ve Kazaklar vardır. Kazak tarafıyla Moskof arası şiddetli kışlarda donar ve 7 ay boyunca buzdan set olur. Üzerinden Kılmah Tatarları geçerek Moskof memleketini yağmalarlar, esirlerini Çin ve Hoten'de satarak zengin olurlar. Ancak Gilan, Bakü, Demirkapı ve Türk kalelerindeki kıyılar asla donmaz zira ılıman taraflardır. Bu tarafta (batı) denizin sonu Babülevvab dedikleri Demirkapı'dan kible tarafına doğru içeri bir körfezdir. Dağıstan padişahı sınırında Hazar kıyısında Avar ülkesine yakın Türk Nehri kenarında Moskof'un Türk Kalesi'nde bu deniz son bulur.” Evliya Çelebi, Hazar Denizi'ndeki balıklarla ilgili olarak da “Hazar Denizi'nin kıyısında çok fazla deniz mahluku kabukları ve leşleri vardır fakat bunları tarif etmek mümkün değildir. Dört köşe, beşgen ve topuz gibi başı yuvarlak, kuyruğu ince değişik mahlûklar da vardır. Kepi ve minâ isimli balıklar sanki yaldızlı gibidirler. Lipata, sürhendam balığı, yeşil ve simli balık ve binlerce renkli balıklar vardır, bunlar bildiğimiz yenilebilen balıklardır” der (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 153-154). Evliya Çelebi'nin Hazar Denizi'yle ilgili verdiği bilgiler elimizdeki bilgilerle örtüşmektedir. Buradan Evliya Çelebi'nin gördüğü yerleri doğru bir şekilde aktardığı sonucuna varılabilir.

2. KAFKAS HALKLARI

Kafkasya, tarih öncesi dönemlerden itibaren çeşitli kavimlere ev sahipliği yapmış bir coğrafyadır. Farklı dönemlerde Kafkasya'ya gelmiş olan Anadolu ve Mezopotamya uygarlıkları Sibiryaya, Güney Rusya ve Orta Asya kavimleri bugünkü Kafkas kültürlerinin ve etnik kökenlerinin oluşumunda önemli bir role sahiptirler.

Günümüzde Kafkasya bir kültür mozaiği şeklinde birçok halkın birlikte yaşadığı bir coğrafyadır. Kafkas halkları; yerli Kafkas kavimleri, Türkler, Hint-Avrupa kökenli kavimler olarak kabaca üç gruba ayrılabilir. Kafkasya coğrafyasında en az kırk adet farklı dil ve lehçenin kullanıldığı düşünülmektedir (Saydam, 1997). Bundan dolayı Ahmet Cevdet Paşa, Arapların buraya “Diller Dağı” anlamındaki “Cebel-i Elsine” dediklerini kaydetmiştir (Ahmet Cevdet Paşa, 1890 (h.1307)). Coğrafi yapının çok dağlık ve engebeli olması ulaşım ve ticaretin yanı sıra kültürlerin ve dillerin birbirleriyle karışmasını da engellemiştir.

Evliya Çelebi de Kafkasya bölgesine yaptığı seyahatlerinde çeşitli halklarla karşılaşmış, bunların sosyal hayat ve kültürleriyle ilgili pek çok bilgi aktarmıştır.

2.1. ABHAZLAR (ABAZALAR)

Evliya Çelebi, Kafkasya halklarından ilk olarak Abhazlarla temas etmişti. 1641’de Trabzon valisi Ketenci Ömer Paşa’nın Mikriliştan’a gönderdiği elçilik heyetiyle birlikte Gürcistan sınırına girmişti. Bu sıralarda bölge Osmanlı hâkimiyetindeydi. İlk durağı olan Gönnye Kalesi her halde Osmanlıların Kafkaslara açılan ilk kapısı konumundaydı. Bu kalenin ağası onu Azak seferine memur etmesinden sonra kıyı yolunu takip ederek Azak’a doğru yola çıkmıştı. Abhazlara da bu esnada rastlamış ve onları yakından gözlemleme fırsatı bulmuştu.

Evliya Çelebi’nin anlatımına göre; Abhazlar, Karadeniz’in doğu kıyısında Gürcü memleketinin sınırında yer almaktadırlar. Abhaz vilayetlerinin başlangıcı Karadeniz’in doğusunda Faşa Çayı’dır. Bitiş sınırı ise batıda kalan Taman Adası bölgesindeki Anapa Kalesi’dir. Karadeniz’in doğu kıyı şeridi uzun Abhaz vilâyetidir. Günümüzde bu sınırlar Gürcistan’a bağlı özerk Abhazya Cumhuriyeti’nin bulunduğu yerin bir kısmını

kapsamaktadır. Abhazların çoğu XIX. ve XX. yüzyıllarda Osmanlı topraklarına göç etmiş olsalar da günümüzde Gürcistan'a bağlı Abhazya Özerk Cumhuriyeti olarak varlık gösterirler (Saydam, 1997, s. 81). Bu özerk yönetimde Abhazlar nüfusun %20'sini oluşturmaktadırlar. Nüfusun geri kalanını ise Gürcüler, Mikriller, Ruslar, Ermeniler ve Rumlar oluşturmaktadır (Tavkul, 2008).

Evliya Çelebi "Evsâf-ı vilâyet-i şehnâze; ya'nî diyâr-ı Abaza" başlığı altında Abhazların ortaya çıkışını ve Abhaz aşiretlerinin kökenini şu şekilde izah eder: "Hz. Ömer hilafetinde Medine-i Münevvere'de Kureyş kabilesinden Cebel-i Elheme adlı ünlü kâfir, kazara Arap şeyhinin gözünü çıkarır. Mahkeme edildiğinde ayet gereği Cebel-i Elheme'nin de gözünü çıkarmak gerekince Cebel-i Elheme bir gecede tüm kabilesini alıp Antakya Rum Kayser'i olan Hırkil Kral'a sığınır. Hırkil de Cebel-i Elheme'ye Antakya yakınındaki dağları yurt ve sığınak verir. Cebel-i Elheme de deniz kıyısında İspanya'ya ait bir kale fetheder. Buraya hala Cebeliye Kalesi derler. Daha sonra Hz. Ömer Kudüs'ü fethettikten sonra Cebeli Elheme üzerine sefer düzenler. Cebeli Elheme Hz. Ömer'e karşı koyamaz ve İspanya kralına sığınır. Kral da Cebeli Elheme'ye acır ve hâlâ Arnavutistan olan Avlonya ve Delvine vilayetleri dağlarını Elheme'ye verir. Cebeli Elheme Kureyş kavminden olduğu için bu dağlara Kuryeş Dağları derler. Cebeli Elheme'nin oğlu Dukadin bu dağlarda yerleştiği için Dukat Dağı da derler. Cebeli Elheme'nin kavmi çoğalıp İspanyollar ile karışır ve Kureyş Arapçasını unutup Arnavut dilini icat ederler. Evliya Çelebi Arnavut isminin kökeni için Kureyş Arabı'ndan dönmüş anlamındaki Ârnâbûd'dan bozulmadır, ar ve namuslarını terk edip kefare oldukları için Ârnâbûd denir der. Cebeli Elheme öldükten sonra oğulları gemiyle Kostantin'e gelirler ve Ceneviz kralına sığınır. Ceneviz kralı Karadeniz kıyılarının sonlarındaki dağları Cebeli Elheme'nin oğullarına bağışlar. Elheme oğlu Lazka Trabzon dağlarını yurt edinir ve Gürcü kavmi ile karışır. Bunlara Lazka, Laz kavmi derler. Başka dilleri vardır. Elheme oğlu Mikral, Gönve yakınında Çoruh Nehri yakınındaki Batum Sancağı dağlarında yerleşip çoğalır. Bunlara Mikral'dan bozma Mikrel kavmi derler. Elheme oğlu Abazka Karadeniz kıyısında yerleşip Abaza kavmini oluşturmuştur. Elheme oğlu Sadşan da dağlara yerleşmiştir. Sadşan kavmi, Abazka kavmi sayılır ama dağlarda yerleşiklerdir, bir mezhebe bağlı değillerdir ve kendilerine ait farklı dilleri vardır. Elheme oğlu Şagak, Çerkezistan dağlarında Anapa Kalesi'ne varıp yerleşir ve çoğalır. Bu kavme

Şagake kavmi derler. Elheme oğlu Berbere, ailesi ve adamlarıyla Taman Adası'na yerleşir. Yine bir kardeşleri Elheme oğlu Mamaluka, Habeş dağlarını yurt edinir, tarihçiler bu Çerkezistan'a Mamaluka Vilayeti derler. Küçük kardeşleri Bozoduka Obur Dağları etrafında kalır buraya hala Bozoduk kavmi derler.” (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 57-59)

Görüldüğü üzere Evliya Çelebi'nin Abhaz kavimlerinin kökeniyle ilgili verdiği şehir ve kavim adlarına dair bilgiler; karmaşık, tarihi ve coğrafi bilgiden uzaktır ve bütünüyle tevatüre dayanmaktadır. Abhazların etnik kökeni ve bu bölgedeki varlıklarıyla ilgili dağınık bilgiler bulunmakla beraber, onların ırk olarak Abhaz Adige grubu ve Kafkasların Pyatigorsk karışımından meydana çıktığı ileri sürülmektedir (El'chinova ve diğerleri, 2015, s. 1020-1025). Bundan dolayı Abhazların antropolojik özellikleri diğer dağlı Kafkas kavimlerinden farklıdır. Bunun nedeni onların buldukları coğrafyanın tarih boyunca birçok kavmin istilasına uğramış olmasıdır. Çünkü Kafkaslar daimi suretle kavimlerin ve imparatorlukların geçit sahası olmuş, tarih içinde Mısırlılar, Romalılar, İskitler, Gotlar, Araplar, İranlılar, Selçuklular, Osmanlılar bölgeye hâkim olmuşlardır. Yaygın kanaate göre bu hakimiyet dönemlerinin bir tesiri olarak Abhazların etnik ve antropolojik yapıları değişmiştir (Tavkul, 2012, s. 21). Adolf Berje'e göre Abhazlar kendilerine “Absne” diyorlar ve kökenlerini antik Mısır ve Etiyopya uygarlıklarına dayandırıyorlar (Berje, 1999, s. 21).

Arkeolojik çalışmalar da Abhazların son üç bin yıldan bu yana buldukları coğrafyada yaşadığını kanıtlar niteliktedir. Bölgeyi istila eden farklı halklar insanları esir almalarına ve hayvan sürülerine el koymalarına rağmen Abhazların yoksul topraklarına yerleşme gereği duymamışlardır (Benet, 2002, s. 8). Herodot da bu coğrafyada yaşayan halk için Firavun Fatih Seostris'in M.Ö. XII. yüzyılda İskitler üzerine yaptığı seferden dönerken askerlerinden bir kısmının Kafkasya kıyılarına dökülen Rion (Faş) Nehri kenarına yerleştiklerini ve buradaki halkın kökenini oluşturduklarını kaydetmiştir. Abhazların da kökenlerinin Mısır'a dayandığını anlatan birçok efsanesi vardır. Bu efsanelere göre, Abhazlar Mısır'da yaşadığı ve kendilerinin ayrı kralı vardı. Abhaz kralı komşu kralının oğlunu eğitmek için yanına alır. Kralın oğlu çocuklarla oynarken kafasına gelen darbe sonucu kör olur ve babasının şiddetinden çekinen Abhazlar Mısır'ı terk edip Kafkasya kıyılarına yerleşirler (Tavkul, 2009, s. 126). Abhazların kökeniyle ilgili Evliya Çelebi'nin anlattığı hikâyedeki göz çıkarma olayı

ile bu efsanedeki kör olma durumu benzerlik göstermesi açısından dikkat çekicidir ve muhtemelen bir hikâyeye göçü söz konusudur.

Evliya Çelebi, Abhaz vilâyetinin birbirlerine yakın yerlerde bulunan farklı aşiretlerden oluştuğunu aktarmaktadır. Bunlar; Çaçlar, Çandalar, Keçler, Arıtlar, Sadşeler, Kamışlar, Suçalar, Cembe, Bozodok, Üsüviş, Sovuksu, Aşağılı ve Kotası aşiretleridir. Bunlar arasında Sovuksu ve Aşağılı aşiretlerinin Türkçe isimler taşıyor olmaları derhal dikkat çekmektedir. Ne var ki bunların bu adları sonradan mı aldıkları yoksa Türk hâkimiyeti döneminde buldukları coğrafyaya izafeten bu isimle mi adlandırıldıkları hususu belli değildir.

Evliya Çelebi bu aşiretlerin yerleri için, kıyı boyunca uzandıklarını, birbirlerine iki, üç günlük mesafede olduklarını aktarmaktadır. Abhazların inançları ve sosyal yaşamlarıyla ilgili de ilginç bilgiler vermektedir. Buna göre, Abhaz aşiretleri birbirleriyle savaşarak kadınlarını ve çocuklarını çalıp satarak geçiniyorlardı. Karadeniz kıyısında bulunan Abhaz kavimleri buraya gelen gemilerden aldıkları silah çeşitleri, tuz, sabun ve tekstil ürünleri karşılığında bal, bal mumu, genç cariye ve köleler veriyorlardı. Abhazlar ve diğer Kafkas halkları para kullanmadıkları için alışverişlerini takas usulü ile yapıyorlardı. Evliya Çelebi, Abhaz kavimlerinin çoğunun hırsız ve cesur olduğunu ve hırsız olmayan adama kız vermeyip meclislerine almadıklarını kaydeder. Evliya Çelebi Abhazların belli bir inanç ve mezhebe bağlı olmadıklarını fakat kâfir denilince çok sinirlendiklerini Müslüman denilince bir şey demediklerini fakat Müslüman da olmadıklarını aktarmıştır. Onların dini inançlar hakkında bilgi verirken, “Bir mezhepte değillerdir, bir alay vahşi ve yabani adamlardır ki ataları Kureyş kabilesinden Arap Abazî’dir vesselam” diye geçiştirmiştir (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 60).

Evliya Çelebi Abhazların cenazeleriyle ilgili ilginç bir âdete sahip olduklarını da kaydetmiştir. Buna göre Abhaz aşiretleri reislerinden biri öldüğünde beyin cesedini, baş tarafına delik açtıkları bir sandukanın içine koyup ağaca asıyorlardı. Ağaçta asılı kalan bu sandukanın içindeki cesedin koltuk altlarına ve bacak arasına arılar bal yapıyordu ve mevsimi geldikçe Abhazlar bu balları toplayıp satıyorlardı. Halk da bilmeden bu meşhur kıllı Abaza balından alıyordu (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 59-61). Evliya Çelebi bu bal hikâyesinin benzerini Çerkezler için de anlatmaktadır.

Abhazların sosyal ve kültürel özellikleri farklı dönemlerde pek çok seyyah ve tarihçinin dikkatini çekmiştir. Bizans tarihçisi Prokopis Abhazlarla ilgili ilginç bilgiler vermektedir. Buna göre Abhazlar orta çağda doğu ve batıda olmak üzere iki prens tarafından yönetiliyordu. Bizanslı Prokopis, Abhazların kendilerine ait tanrıları olduğunu ağaçlara ve doğaya taptıklarını ve Abhaz ülkesine Hristiyanlık, Bizans imparatoru Jüstinyen tarafından getirildiğini de yazmıştır. Jüstinyen Abhaz topraklarına kilise yaptırıp, halka Hristiyanlığı anlatması için papazlar atmasına rağmen Abhaz halkı kendi tanrılarından vazgeçmemişlerdir. Propokis Abhazların bir başka ilginç adeti olarak Abhaz krallarının genç ve güzel Abhaz erkeklerini kaçırıp hadım ettirerek Roma imparatorluğuna sattıklarını aktarmaktadır. Bu acı verici âdetten İmparator Jüstinyen rahatsız olmuş olmalı ki, sarayındaki hadım hizmetkârlarından birini Abhaz ülkesine gönderip bu geleneğe son verilmesini istemiş, çocuklarını kaybetme korkusu yaşayan Abhazlar da bu emre uymuştu (Namıtok, 2003, s. 83-84).

Abhazların XIX. yüzyıldaki sosyal yapılarıyla ilgili bilgilere de Trabzonlu rahip Bijışkyan'ın seyahatnamesinde rastlıyoruz. Abhazların inançlarıyla ilgili olarak Tapşı ismini verdikleri ağaçlara taptıklarını fakat haçtan korktuklarını ve ona da taptıklarını yazmıştır. Hatta çalınmasını istemedikleri mallarının üzerine haç koyduklarını da aktarmıştır. Eskiden Hristiyan oldukları için perhiz adetleri olduğunu ve paskalya yortusunu bildiklerini kaydetmiştir. Büyücü ve falcılara inandıklarını da eklemiştir. Ayrıca Abhazların ticarete ve hırsızlıkta usta olduklarını ve yabani bir hayat yaşadıklarını aktarmıştır. Cenaze adetleriyle ilgili olarak Evliya Çelebi'nin aksine ölülerini yıkadıktan sonra gömdüklerini ve kırk gün siyah giyinip, traş olmayarak yas tuttuklarını aktarmıştır. Sovuksu Abhazlarının da ölülerini gömmeden önce kafalarını traş ettiklerini yazmıştır (Tavkul, 2009, s. 128-129).

Evliya Çelebi Karadeniz kıyısı dışında dağlarda yaşayan Abhazların olduğunu da belirtmiştir. Fakat dağlarını gezmediği için aşiretlerin isimlerini yazmakla yetinmiştir. Bu aşiretlerin isimleri; Posuho, Ahçipisi, Beslib, Mükelye, Vaypiğa, Bağros, Alakırış, Çıhakurs, Maça, Pancarış'dır. Evliya Çelebi'nin aktardığına göre, dağda yaşayan Abhazlar, kıyılara inmiyorlardı ve etraftakiler tarafından daha çok isyankâr ve kavgacı insanlar olarak

biliyorlardı. Evliya Çelebi'nin bölgedeki yolculuğu sırasında Dağ Abhazlarının liderliğini Sadşe kavmi yürütüyordu (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 61).

2.2. ÇERKEZLER

Evliya Çelebi, Çerkez vilayetlerini 1666 yılında Kırım hanı Mehmed Giray Han ve Canbek Giray Sultan'ın heyetlerinde bulunduğu sırada görme fırsatı bulmuş, Çerkezistan sınırında ilk olarak Nogaylar ile karşılaşmıştı. Nogaylarla birlikte olan Şagake Çerkezi'nin kabakına yani köyüne girmişlerdi. Sonrasında Şagake Pişkövü'ne geçmişlerdi. Evliya, Çerkezlerde "Pişköv" denilen yer beyin oturduğu taht yeri olduğu bilgisini vermektedir. Bu pişkövde beş yüz elli hane bulunduğunu kasaba gibi büyük bir köy olduğunu yazmaktadır. Bu vilayetlerde akçe, para, pul, çarşı pazar, han, hamam, kilise, cami gibi yapıların olmadığını aktarır. Çarşı pazar ve para kavramı olmaması nedeniyle bütün eşyalarını değiş tokuş ederek ihtiyaçlarını giderdiklerini yazar. Buradaki halkın inançlarıyla ilgili olarak; "Haşri ve neşri kabul etmezler, insanlar ot gibi bitip yitip giderler derler, kâfiri görseler sevmezler, Müslümana iyi davranırlar, mezhepleri Mecusîliktir" der. Bir alay dağlı ve isyankâr adamlardır demeyi de atlamaz (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 272).

Evliya Çelebi Çerkezistan'ın sınırlarını şu şekilde tasvir eder; "Çerkezistan, Abazistan ile Kuban Nehri arasında olan Elburz Dağı'na bitişik Şagake, Anapa ve Obur dağlarının eteklerinden Kuban Nehri kıyılarında uzanır. Batıdan doğuya uzunluğu doksan konaktır. Şagake kavmi Karadeniz kıyısında tamam olur. Şagakelerin güneyinin tamamında Abaza vilayetleri bulunur. Bu Şagake dağları, batıdan doğuya Elburz Dağı'na, Dağıstan diyarına, Kumuk ülkesine ve Acem'in Demirkapı'sına kadar Elburz Dağı'na bitişiktir." (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 273)

Evliya Çelebi'nin Çerkezistan olarak belirttiği bölge Kafkas sıra dağlarının bulunduğu kısımdır. Bu durumda ona göre Çerkezler Kafkas Dağlarında dağınık bir şekilde yerleşiklerdir. Çerkezistan'ın tabiatı ve iklimiyle ilgili olarak ise şu bilgileri kaydeder; "Küheylan atları vardır, dağlarında samur gibi zerdevası (sansar), yaban kedisi, yaban tavuğu, kor tavuğu meşhurdur. Suyu ve havası gayet güzeldir. Ancak bağ ve bahceleri yoktur.

Altıncı iklimde olduğu için kışı çok sert olur. Seksen günde çeşitli ürünleri olup dağlarında limon, turunc, zeytin, incir ve nar haricinde bütün meyveler vardır. Bu diyar Elburz Dağı eteklerinde olduğu için kışı erken gelir ama halkı sağlıklıdır.” (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 281)

Evliya Çelebi’ye göre Çerkesler de Arap kökenli olup Elheme’nin soyundan türemişlerdir. “Arap, Acem ve Tatar tarihçilere göre Cebeli Elheme kafiristana kaçarken yerine kardeşi Beşe’yi bırakmıştı. Beşe de Yesrib, Batha, Yelemem, Abbas, Hicaz ve Taif diyarlarını adil ve bayındır bir şekilde yönetmiştir. Hz. Ömer de mükâfat olarak Beşe’nin oğullarına birer ülke vermiştir. İlk Urban şeyhi olan Beşe’nin oğullarının isimleri Arap Meval, Zehd, Amur, Arnud, Hatuka, Janay, Besnay, Bolkey, Kabartak ve Keys’tir. Bu oğulların her biri Hz. Ömer beratıyla birer kabileye hâkim olmuşlardır. Zaman içinde bu kardeşler birbirleriyle savaşmışlardır. En sonunda Arap Meval ve Keysu altında iki gruba ayrılmışlardır. Meliklik için savaşan Emir Arap Meval, Emir Keysu’yu mağlup etmiştir. Bunun üzerine Emir Keysu üzüntüsünden bütün oymağını toplayıp yurdunu terk etmiştir. Emir Keysu kaçıp gittiği için Araplar ona “Sera Keysu” yani Keysu melik kaçtı demişlerdir ve namları Serâ Keysu olmuştur. Sera Keysu zamanla Serâ Keys ve sonrasında Çerâkese olmuş ve böyle yayılıp bilinmiştir. Çerkezistan’a ilk ayak basanlar Şağake, Berberî, Mamaluk ve Bozoduk isimli 4 emir geldiği için Çağatay kavmi bunlara Çârkes, yani dört kişi demişlerdir. Daha önce Hazret-i Ömer hilafetinde ilk defa Medine'den gözünü çıkarmamak için kaçan Cebel-i Elheme evlatlarından bu Çerkes dağlarında ilk yerleşen Şağake, Bozoduka, Mamaluka ve Berbere adlı kardeşler yine Kureyş kavminden olan Çerakeys Arab'a "Safa geldin" ve "Hoş geldin" derler. Bütün akraba ve taallukatlar birbirleriyle görüşüp karışırlar. Herkes oy birliğiyle Çerkeys'i kendilere hâkim seçip emirlerine uyarlar. Çerkeys hâlâ Kabartey Çerkezi'nin yerleştiği yeri kendine tahtgah-ı pişköv yapar. Bu diyarın suyu ve havasının hoşluğundan Çerkeys soyu çoğalarak iki yüz beş sene yaşayıp yetmiş nefer evlatları büyüyüp her biri bir ülke sahibi olmuştur.” (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 274-275)

Görüldüğü üzere Evliya Çelebi daha çok halk etimolojisine uygun bilgileri aktarmakla ve kendi devrinde makbul sayılan hikayeleri nakletmekle yetinmiştir. Halbuki çağdaş kaynak ve araştırmalarda Çerkezlerin kökenleri eski çağlarda Kafkasya ve Karadeniz kıyılarında

yaşamış olan Meot ve Sind kavimlerine dayandırılır. Bu kavimlerin Kafkasya'daki varlığı arkeolojik çalışmaların ışığında M.Ö. 3000'lere kadar uzanmaktadır. Meotlar M.Ö. VIII. yüzyılda Kimmerlerle, M.Ö. VI. yüzyılda da İskitlerle, Batı Karadeniz kıyılarında ise Helen ticaret kolonileriyle etkileşim içerisine girmişlerdir. Bütün bunlar Çerkez kentleri ve dillerinin oluşmasına önemli katkılar sağlamıştır (Kaya, 2015, s. 22). M.Ö. VI. yüzyılda Meotlar, Karadeniz kıyısında bulunan Sind, Kerkerk, Hanioh, Abasg gibi halklara "Öbür Denizliler" anlamındaki "Dehher" ya da "Adehher" diyordu. Bu nedenle "Adige" isminin "Adehher" kelimesinden geldiği düşünülmektedir (Namıtok, 2003, s. 27-29; Tavkul, 2009, s. 136).

Çerkezler kendi içlerinde Adige ve Kabardey olarak iki gruba ayrılırlar. Adigeler Kafkasların kuzey yamaçlarında Karadeniz kıyılarında, Anapa ovalarında ve Terek Nehri yakınlarında bulunurlar, Abhazlar ile komşudurlar (Blaramberg, 2017, s. 96). Kabardeyler ise günümüzde Rusya Federasyonu sınırlarında kalan Orta Kafkaslardaki Nalçik ve Mozdok çevresinde yer alırlar. Çerkes efsanelerine göre VI. Yüzyılda Çerkes kabilelerinden Kabardalar, Kuban Nehri kıyılarındaki topraklarını bırakıp kuzeye doğru Don nehri boylarına gitmişlerdir. Don nehrinden sonra Kırım yarımadasına geçmişlerdir. VII. yüzyıla kadar Kırım'da yaşadıkları rivayet edilir. Kırım'dan tekrar eski yurtlarına Karadeniz kıyılarına Kuban Nehri'nin etrafına göç etmişlerdir. Burada nüfusları artınca doğuya Kafkasların dağlık alanlarına yerleşmişlerdir (Blaramberg, 2017, s. 152). Evliya Çelebi, Kabardey Çerkezleri ile ilgili olarak şu bilgileri kaydetmektedir. "Çerkez kavmi ilk olarak Şagake kavminden daha sonra ise Kabartay'dan çoğalmıştır. Bu kavme Kabartey ve Kabartay da derler. Kabartay, Serakeys'in büyük oğlu idi. Tay Urbânı kabilesi bu Kabartay'dan kalmıştır. Tay kabilesinden bozulma Kabartay, Kabartey ve Kabarta derler (Seyahatnâme, c.VII, 2003, s. 287). Mehmed Giray Han'ın tesiriyle tüm Kabarta beyleri Müslüman olup bütün domuzlarını kırıp İslâmiyet'e girmişlerdi. Bundan sonra pişkövde yani Müşevviş Bey'in oturduğu taht merkezinde, onun katkıları ve emriyle İslam dini açısından değerli olan hamam, cami, han ve mescitler inşa ettiler, Kur'an öğrenmeye başladılar. Hutbe de sırayla Osmanlı sultanı, Kırım hanı, Dağıstan beyi ve kendi öz beyleri olan Müşevviş Bey'in adını okuyorlardı. Diğer Kabartay beyleri ara sıra bu pişköve gelirlerdi. Büyük bey Can Giray adını taşıyordu ama bütün yetki ve yönetim küçük kardeş olan Müşevviş Bey'in elindeydi. Kabartay kavmi

Müslüman olduktan sonra giyimlerini değiştirip beyaz aba kalpak ve beyaz esvaplar giyip bütün saçlarını tıraş etmeye başlamışlardı. Evliya Çelebi bunların yeni hallerine ve sürekli tespih taşımalarına hayret etmiş, “bir acayip Müslüman oldular” demişti. Evliya Çelebi, Kabartayların sarp yerlerde yirmi tane bakımlı ve şenlikli köyleri ve burada yaşayan on bin kadar savaşçıları bulunduğunu ve sağlam nesepli Kureyşîlerden olduğunu kaydeder. Ayrıca belirttiğine göre, başka kimseden, kul ve karavaştan asla şılga (cariye) namında kız almazlar, isterse huri olsun. Başkasına kız da vermezler, ancak Tatar hanlara ve sultanlara kız verirler (Seyahatnâme, c.VII, 2003, s. 287). Bütün Çerkezistan’ın önderleri, soyluları ve ayanları Kabarday kavmindendir (Seyahatnâme, c.VII, 2003, s. 288).

Adige Çerkezleri birçok kabileden oluşmaktadır. Bu kabilelerden başlıcaları Natuhaylar, Abzehler, Şapsığlar, Bjeduğlar, Natuhaylar, Janeler, Temirgoylar, Hatıkoylar, Besleneyleyler’dir (Tavkul, 2009, s. 134). Evliya Çelebi de Çerkez kabileleri arasında Kabardey, Besni, Bolatkay, Hatukay, Mamşuh, Bozoduk, Takaku, Jana ve Şagake’leri saymıştır (Seyahatnâme, c.II, 1998, s. 148).²

Evliya Çelebi, Çerkezlerin genel yaşantısıyla ilgili önemli bilgiler aktarmıştır. Çerkezlerin kıyafet özelliklerinden yemek çeşitlerine kadar geniş bir yelpazede bilgilendirme yapmaktadır. Çerkezlerin kıyafetleriyle ilgili olarak şu bilgileri aktarmıştır. “Kıllı keçeden siyah başlık takarlar. Üzerlerine de siyah koyun yününden yapılmış ihram gibi incecik siyah dar aba dolama giyerler. Üzerlerine bundan başka bir şey giymezler. Zenginleri kış vakti kuzu kürkü giyerler. Altlarına da diz hizasında “çakşır” denilen bir tür şalvar giyerler. Ayaklarına üzerinden dikişli, altı bütün halinde duran çarık giyerler. Bellerine koyun yününden örülmüş ipek kuşak sararlar. Mirzaları ayaklarına kırmızı dar mest türü çizmeler giyerler. Normal halktan olanlar ise kış vakti tuhaf siyah, beyaz üç köşeli yuvarlak keçeleri boğazlarına bağlarlar. Hatta bu tuhaf keçeyi savaş esnasında yüzlerine tutup kendilerine

² Evliya Çelebi’nin saydığı bu aşiretlerin varlığı Osmanlı arşiv belgelerine bakılarak doğrulanabilmektedir. Buna göre 13 Ekim 1827 tarihli Şaysoh ve Hatukay ulemâsından Topal Osman ve Hüseyin Efendilere, Abaza Kabilesi önderlerinden Seraskeroğlu Yaralı Mehmed’e, Netokaç Kabilesi ihtiyarlarından Supaş’a dini emirleri ve devlete itaati yerine getirmelerindeki gayret ve azimlerinden dolayı Anapa Gümrüğü’nden alınmak üzere senede yüzelli kuruş maaş tahsis edildiğini içeren belgede benzer aşiret isimleri geçmektedir (BA. Cevdet Dâhiliye, nr. 9935.). *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebete Dair Arşiv Belgeleri*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara, 1992, s. 74.

kalkan yaparlar. Evliya Çelebi bu keçelerin zırh niyetine yaygın olarak kullanıldığına dikkat çekmek için keçeyi ıslatıp üzerlerine sarıp kudurmuş ayı gibi savaşa gittiklerini söyler. Bu keçeğe ok ve kılıç işlemez.” (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 276)

Çerkez kadınlarının giysileriyle ilgili olarak; “Bütün kadınları beyaz keçeden örülmüş beyaz arakıye takarlar ama başka diyar kadınları gibi saçlarını sarkıtıp ellerini kınalayıp gözlerini sürmelemezler. İleri gelen kadınları elvan boğası ve ipekten daracık sıkma kaftanlar giyerler” der (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 277).

Çerkez askerleriyle ilgili olarak ise “askerleri atlı ve yayalı olarak ikiye ayrılır. Atlı askerlerin zırhları, kılıçları ve mızrakları vardır. Kılıçlarının ucu dört ve üç köşelidir. Yaya askerleri ise tüfekli keskin nişancıdırlar. Pireyi bile gözünden vurabilirler. Barutlarını kendileri yaparlar” der (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 276).

Evliya Çelebi Çerkezler hakkında bazen olumsuz görüşlerini de dile getirir: “Çerkezler hırsız kavimdirler. Hatta bu diyarda hırsızlık etmeyenlere yiğit değildir deyip kız vermezler. Bu nedenle geceye uygun kara esvaplar giyip kızları, oğlanları ve yaşlı adamları kaçırlar. Kaçırdıkları insanlar kaçıp kurtulamazsa onları esir edip Osmanlı’ya ve Tatarlara satarlar. Kaçırdıkları insanları iki bin canlı at, koyun, sığır ya da zırh gibi şeyler karşılığında serbest bırakabilirler. Kazanç sağladıkları işleri güçleri birbirlerinin köylerini, kabaklarını ve pişkövlerini yağmalamaktır. Dağlardan Arit Abaza, Sadşe Abaza, Cenbe Abaza, Kamış Abaza, Sovuksu Abaza, Aşağı Abaza, Yukarı Abaza, Merşan Abaza, kısacası tüm Abaza kavimleri de bu Çerkez aşiretlerine düşmandır. Her gün bir başka taraftan düşmanları gelir. Bu nedenle Çerkez taifelerinin bir kabakta ve bir pişkövde 10 yıl oturma ihtimalleri yoktur. Ayrıca beyleri ya da büyük adamları kabaklarında sık sık hasta olup öldüğünde bu kabak uğursuzdur diyerek başka dağlık ve ormanlık içinde kale gibi yeni bir köy kurup eski köylerini tamamen ateşe verirler. Onun için bu Çerkez diyarının Abaza Vilâyeti gibi bağ ve bahçeleri, sabit pişkövleri ve kabakları yoktur. (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 281) Öyle hırsızlardır ki sürmeden gözü çalıp sürmeyi yerinde bırakırlar. Ama diyarlarına gelen misafirlerinin bir hardal tanesine dahi dokunmazlar ve misafirlerini korurlar.” (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 277)

Evliya Çelebi, Çerkezlerin misafirperver bir kavim olduklarını ve misafire ikram ve hürmete çok önem verdiklerini de vurgulamaktadır; “Konakbanlık yaptıkları konuklarını yedirip içirip gidecekleri yere ulaştırırlar. Çocukları ve ailelerini misafirden sakınmazlar yüzleri açık bir şekilde hizmet ederler. Göz nuru kızları misafirin döşeğini yayıp hazırlayıp hizmet ederler. Misafirlerden biri evin kızına çirkin bir harekette bulunursa misafiri evden kovarlar ya da öldürürler. Ama *şılga* isimli köle kızları ve oğulları onlara el uzatanlara bir şey demezler. Onlara el uzatmayan adama “hacı adamdır” deyip saygı gösterirler. Gelen misafirin düşmanı olsa bile ev sahibi komşuları ile misafiri korumak uğruna ölürler. Misafire bir zarar getirtmezler. Konakban, yani ev sahibi bir tavuğa muhtaç olsa dahi her şeyi ödünç alıp misafiri ağırlar (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 281). Misafirler teşekkür için ev sahibine bir yay, ok ya da iğne, iplik verdiğinde ev sahipleri çok mutlu olurlar. Çerkezler, gördükleri her sarıklı adama hacı derler. Kendileri ekmek yemezken “Hacı Çaku (ekmek) aşarmış” diye beyaz külde pişirdikleri ekmeklerden ikram ederler.” (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 281)

Evliya Çelebi, Çerkezlerin misafirlerine hürmetlerini aktardığı bir başka gelenekle de desteklemiştir. “Çerkezlerin evlerinde bir konuğu olduğunda bir oğlu doğarsa ona evdeki konuğun ismini korlar ve o an oğlanı bir başka süt anne alıp götürür. Annesinden ve babasından iyi besleyip büyütür. Eğer evlerinde konuk yok ise komşusunun adını oğlana koyarlar, eski gelenekleri budur.” (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 278) Hatukay Çerkezlerinin beyinin ismi Canbe Giray’dır. Bunun nedeni ise Canbe Giray Sultan burada konuk olduğu sırada beyin oğlunun dünyaya gelmesidir. Çerkez geleneklerine göre yeni doğan erkek bebeğe isim olarak Canbe Giray Sultan’ın ismi verilmiştir (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 278).

Evliya, Çerkez yemeklerini de ayrıntılı bir şekilde betimlemektedir. Genellikle darıdan pişmiş pasta yediklerini, darı lapasını pekçe pişirip ellerinde yuvarlayıp sıcak sıcak sizbal dedikleri bir baharat karışımına batırarak yediklerini kaydeder. Sizbal, onun anlatımına göre havanda dövülmüş ceviz, hardal ve tuzun içerisine ceviz yağı ve kırmızı Frenk biberinin ilave edilmesiyle oluşturulan bir çeşit sostur. Evliya ayrıca onların semiz koyun ve kuzuların içini yedi defa suyla temizledikten sonra bütün bir şekilde tandırda pişirip yediklerini yazar. Dağlarda avladıkları keklik, turaç, kor tavuğu, kaz ve ördekleri de aynı şekilde temizleyip

kebab yapıp yerler. İçecek olarak ise, at sütü, kımız, talkan, ayran, kurut ayranı, keskin bozalar, bal suları, tatlı bal suları ve maksima bozalarını içtiklerini ancak çok fazla su tüketmediklerini aktarır (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 276-277).

Evliya, Çerkezlerin eski adet ve alışkanlıkları olarak garip bir ritüel aktarmaktadır. Bu ritüelle ilgili "Yemeğe başlamadan önce bir balmumu yakarlar, sofradaki herkes balmumuna birer kere "Danu danu Mamaluk" deyip muma tapınır, ondan sonra yemek yemeye başlarlar. Yine yemekten sonra tekrar muma tapınıp sofrayı kaldırırılar. Bir garip seyirliktir" der (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 277).

Evliya Çelebi Çerkez erkeklerinin düzenli tıraş olmasını kötü bir alışkanlık olarak aktarır. Yüz yaşındaki yaşlı adamların bile her hafta sakallarını kestiklerini, alınlarından enselerine kadar başlarını tıraş ettiklerini, sadece kulaklarının üzerinden bir tutam saç sarkıttıklarını aktarmıştır. Garip bir alışkanlık olarak ise bazı fukaraların yemekten sonra yağlı ellerini saçlarına sürdüklerini, ayanların ise ellerini yıkamayıp yerlere sildiklerini kaydeder (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 277).

İnançlarıyla ilgili olarak ise; "Çerkez kavmine kâfir denildiğinde anında adamı katlederler. "La ilahe illallah" derler, ama semiz domuzları kuyruğundan yerler, oruç tutmayıp namaz kılmazlar ve domuzu olmayanı köye koymazlar" der. Bu durum Çerkezlerin yeni dine geçiş dönemi yaşamalarının bir sonucu olması gerekir.

Evliya Çelebi Çerkezlerle ilgili olarak verdiği genel bilgilerin yanında farklı Çerkez kabilelerinin farklı özelliklerini de kaydetmektedir. Buna göre; Takaku vilayetindeki Çerkez kavmi için "Silahlarını sadece avlanmak için kullanırlar. Zira Abaza, Çerkez ve Nogay Tatarı asla bu kavme ilişmezler. Bu kavmin tüm hayvanları dağlarda çobansız gezer, koyun ve kuzularını kurtlar yemez ve haramîler hayvanlarına dokunmaz. Her hayvanın boğazında çingirak vardır. Bunlar da aynı Çerkez gibi giyinirler ve başlarının iki yanlarından saç sarkar ama sakalları diğer Çerkezler gibi tıraşlı değildir, hepsi sakallılardır. Hakk'a secde ederler, ama haşr ü neşr (diriliş), mizan ve terazi bilmezler. Takakular, "domuz ve tavuk pislik yer" diye asla domuz ve tavuk yemezler, haram şey giymezler, şarap ve boza içmezler. Ancak maksima boza ve bal suyu içerler. Bu kavmin diğer Çerkezlere aykırı mezhepleri olduğu için diğer Çerkez kavimleri bu Takaku aşiretine "Çufut kavmidir" derler. Onun için bunların

mallarına ve rızıklarına dokunmazlar ve köylerini vurup esir etmezler” der. Bolatkay Çerkezleri için ise “At eti de yerler, çoğu Müslümanız diye namaz kılar ama semiz domuz yerler” der. Evliya Çelebi’nin Takaku Çerkezleriyle ilgili verdiği bilgilerden yola çıkarak onların Musevi inancına sahip oldukları söylenebilir. Kâtip Çelebi de *Cihânnümâ* isimli eserinde Abhaz ve Çerkezleri anlattığı bölümde Çerkezlerin bazı adetlerinin Yahudi adetlerine benzediğini ve hatta bu kavmin İsrail’den Kafkasya’ya göç etmiş olabileceğini yazmaktadır (Toumarkine, 1997).

Mamşuh Çerkezleri için ise şu enteresan bilgileri aktarmıştır. “Başka bir kavim ile asla alışveriş etmezler ve başka bir kabileden oğul kız alıp vermezler. Başka aşiret adamlarıyla asla yemek yemezler. Bunların da hayvanlarının boğazlarında çanları bulunur, hayvanları dağlarda çobansız gezerler. Bunlar da tavuk ve domuz yemezler, bir kimsenin malları ve rızıklarını alıp yemeğini yemezler. Konuklarına gayet iyi davranıp bir şeyini çalmazlar. Bal, peynir, bakla, nohut ve pasta yemekleri var iken bıçak ile boğazlanmış hayvan eti yemezler. Başka yiyecekleri olmadığı zaman semiz hayvanlarını boğazlayıp yerler. Koyunları, kuzuları ve sığırları çoktur, ama domuzları yoktur. Bal suyu içip boza içmezler. Yeni bir çocukları doğduğunda hepsi evlerinden çıkarak bir yere toplanıp o gün ve o gece ağlaşırlar. Bir adamları ölse yine hepsi bir yere toplanıp ölünün çevresinde yiyip, içip, gülüp, oynayıp eğlenirler. Cenazelerinde garip hikâye anlatıcıları bulunur, ölen adamın yiğitliğini, asaletini, cesaretini, işini, gücünü, kazancını övdükçe elindeki tahtaları söz başlarında şakırdatıp öttürür. Türlü türlü şekillere girip ölünün başı ucunda halkı güldürür, garip ve acayip bir seyirdir. Daha sonra ölülerini ulu dağlar içinde ulu ağaçların dallarına sandukalar ile koyarlar. Zira yere gömseler o gece Alman ayları kadar fil gibi iri aylar ölülerini çıkarıp yerler. Fakirleri ise pis leşlerini yere gömüp tepe tepe topraklar yığıp daha üstlerine büyük ağaçlar, taşlar ve çalılar yığıp birkaç gün ölülerini tüfekler ile bekleyip aylardan ve kurtlardan korurlar (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 286). Bozoduk Çerkezlerinin de farklı bir cenaze âdeti olduğunu nakletmiştir. Buna göre; “Bu kavim diğer Çerkezler gibi ölülerini yere gömüp toprağı yığın yığın etmezler. İri meşe ve pelit ağaçlarını sandık gibi içlerini oyup ölülerini koyup ağzını sağlam kapatırlar, sandukanın başı ve ayağı ucuna birer delik delip ulu ağaçların dalları arasına bu sandukayı ağaca sarıp sarmalayıp mihlarlar. Sonra o deliklerden bal arıları girip bal yapar. Eğer arılar bal yapmazsa "Vay ölümüz cehennemliktir" diye ağlaşırlar. Çok

üzülüp o ölünün ruhu için 5-10 domuz boğazlayıp köylere dağıtırlar. Sapık inançlarınca ölüleri başucundaki delikten cenneti seyreder ve ayağı ucundaki delikten de cehennemi seyreder ve azabının böylece def olduğuna inanılır” der. Evliya Çelebi’nin aktardığı gibi bir cenaze âdeti olup olmadığından emin değiliz. Fakat Evliya Çelebi verdiği bilgilerin inandırıcılığının artması için Çerkezlerin bu enteresan ballarıyla ilgili başından geçen bir olayı anlatır. Hikâyesine “Allah bilir ki böyle olmuştur” diyerek başlar. “Bir gün bu diyarda bir köyde konuk olup konak sahibimiz olan Çerkez sığın geyiği derisinden sofraya getirdi. Sofrada bir ağaç tekne ince yaprak gibi bal, bir tekne peynir ve bir tekne pasta getirip "Aşan konaklar halâl bolsun. Benim babası cân savasın" yani "Balı yiyin helâl olsun. Atam canına değsin" dedi. Biz de Maanoğlu hapsinden çıkmış gibi açlığımızı gidermek için bala giriştik. Ama pek acayip, kılları çok, bal kıllarını ağzımızdan çıkarıp sofraya kılları koydukça Çerkez, "Aşan bu bal benim babası baldır" der. Biz de biraz doyup yavaş yavaş kılları ayıklayıp yine bal yerken yemek üstüne Tamanlı Ali Can Bey gelip, "Ne yersiz Evliyâ Efendi?" deyince, "Buyurun siz de" diye Ali Can'ı yemeye buyur ettik. "Bir kıllı baldır, ama acaba keçi tulumundan mıdır? Yoksa koyun tulumundan mıdır?" dediğimde hemen Ali Can ev sahibine Çerkezce, "Bu bal neredendir?" dedi. Çerkezin ağlayarak "Benim babası mezarından çıkardım" dediğini anladım, ama sözün inceliğini bir türlü anlayamadım. Hemen Ali Can: "Geçen aylarda babası ölmüş. İşte dış avlusundaki büyük ağacın dalına babasının leşini sandık ile koymuş. Bal arıları babasının tenasül organları arasında bal yapmış. Size sevgisinden babasının tenasül kıllarının üzerinde olan balı getirmiş. Kıllarını çıkarıp balını yersiniz. Arı b*ku yiyeceğinize karı b*ku yeyin" deyip Ali Can dışarı çıktı. Kusa kusa ciğerim dışarı çıkacaktı, hemen dışarı çıkıp, "Bre medet, kâfir gidi, bize ne iş etti" deyip söverken onu gördüm. Ev sahibimiz Çerkez de dışarı çıkıp babasının olduğu ağaca çıkıp ağlayarak babasının sandukasının kapağını yine kapatırken kendi de bir hayli bal b*ku yiyip ağaçtan aşağı inip: "Hacı haçan bal ister ben seni babası canı bal çok getirirdir. Hemen dua eyle" dedi. Bir acayip ve garip iş etti.” (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 285)

Evliya Çelebi’nin Çerkezlerle ilgili bu kadar çok bilgi aktarması onun Çerkezlerle uzun vakit geçirdiğine delalet etmektedir. Zira bu kadar bilgiyi gözlem yapmadan yazması çok mümkün görünmemektedir. Başka seyyahlara ait kaynaklarla Evliya Çelebi’nin Çerkezlerin sosyal durumlarıyla ilgili verdikleri bilgiler benzerlik göstermektedir. XV. yüzyılda Çerkezleri

tanıma ve gözleme fırsatı bulan Alman gezgin Johannes Schiltberger, Çerkezlerle ilgili olarak; “Rum-Ortodoks inancındadırlar fakat kötü insanlardır. Kendi çocuklarını ve başkalarının çocuklarını kaçırap Müslümanlara satarlar. Yol kesici ve soyguncudurlar” der (Tavkul, 2009, s. 136). 1502’de Kafkasya’da bulunmuş olan İtalyan seyyah İteriano Çerkezlerin başlarında bir tutam saç bıraktıklarını da aktarmıştır (Namıtok, 2003, s. 96). Ayrıca Evliya Çelebi’nin aktardığına benzer bir cenaze adetini İteriano da kaydetmiştir. Buna göre, Adigeler bir soylu öldüğü zaman cesedin bağırsaklarını çıkarıp kırdı yüksek bir düzlük hazırlayıp bunun üzerine oturturlar ve sekiz gün boyunca cesedin yakınları ona hediyeler getirirler. Cesedin karısı da sekiz gün boyunca karşısında ağlamadan oturur. Sekiz günün sonunda ölü armağanlarıyla birlikte bir tomruğun içine koyulup gömülür (Namıtok, 2003, s. 91-92). İteriano’nun aktardığı cenaze adetiyle Evliya’nın anlattığı bal hikayesi benzer öğeler içermektedir. İteriano’nun Evliya Çelebi’den önce bu gözlemleri yapması Evliya Çelebi’nin bal hikayesiyle ilgili olarak bölgede duyduğu eski bir adeti abartarak seyahatnamesine kaydetmiş olması ihtimalini de akıllara getirmektedir.

Günümüzde Çerkezlerin içinde bulunduğu iki özerk cumhuriyet vardır. Bu cumhuriyetler Rusya Federasyonuna bağlı Karaçay Çerkes ve Kabardin Balkar cumhuriyetleridir. Karaçay Çerkes Özerk Cumhuriyeti’nde nüfusun %35’ini Ruslar ve Kazaklar, % 40’ını Karaçay Türkleri, %10’unu Çerkes topluluklarından Kabardey ve Besleneyleyler, % 6’sını Abazalar, % 3’ünü Nogaylar oluşturmaktadır. Çerkeslerin nüfusunun az olmasının nedeni XIX. yüzyılda bölgede artan Rus baskısı sonucunda Adigelerin Anadolu’ya göç etmiş olmalarıdır.³ Kabardin Balkar Özerk Cumhuriyeti’nin nüfusunda Çerkesler daha çoktur. Nüfusun %45’ini Kabardeyleyler, %37’sini Ruslar ve %10’unu Malkarlılar oluşturmaktadır (Tavkul, 2008).

³ BOA, İrade Meclis-i Mahsus, 8 Eylül 1859 tarihli “Çerkes ve Nogayların Anadolu’ya Yerleşme İsteklerinin Önceki Muhacirlere Uygulanan İmkanlar Çerçevesinde Karşılanması” başlıklı belgeden Çerkezlerin çoğunluğunun Anadolu’ya göç ettiği anlaşılmaktadır. *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, İstanbul, 2012, s. 24-26.

2.3. NOGAYLAR

Altın Orda Hanlığı dağıldıktan sonra Deşt-i Kıpçak bölgesinde ortaya çıkan bir Türk topluluğu olan Nogaylar, tarih boyunca Azak Denizi ve Hazar Denizi arasındaki bölgede bulunmuşlardır. Genellikle Nogay halkını Kıpçak Türkleri oluşturmuştur. Nogaylar da kendi içlerinde kabilelere ayrılmışlardır. Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine yayılan Nogaylar, günümüzde Kafkasya'da Dağıstan, Çeçenistan ve Karaçay-Çerkez cumhuriyetlerinde bulunurlar (Alpargu, 2007, s. 202-204). XVII. Yüzyılda Evliya Çelebi Nogaylara Çerkezistan'ın batı sınırlarında rastlamıştı. Bu sırada onlar Kırım Hanlığına bağlıydılar.

Evliya Çelebi Kırım Hanı Mehmet Giray'ın azli esnasında Kırım'a gönderilen heyet içinde yer almıştı. Kırım vilayetlerinden sonra Mehmed Giray Han ve Canbe Giray Sultan ile birlikte 1666 yılında Çerkezistan sınırına girdiğinde ilk olarak Nogaylar ile karşılaşmıştı. Nogayların başında Çoban adlı bir mirzanın olduğunu kaydetmektedir. O, Nogayların Şagake Çerkezleriyle kardeş olduğunu ve Çerkezlerden kız alıp verdiklerini yazar. Bu Çobaneli Nogaylarının dağlar ve ovalar içinde göçer evli on bin kadar obaları olduğunu, toplam yirmi bin tane sadık, akıllı, sekin yiğit, atlı, cesur ve pür-silah askerleri olduğunu kaydetmektedir. Çoban Mirza eşkiyalardan korunmak için burada bir kale yaptırmıştı. Evliya Çelebi bahsi geçen bu kale ve Nogayların konut şekliyle ilgili olarak, bu kalenin büyüklüğü dört yüz adımdır, dört köşesinde ağaçtan sağlam kuleleri ve kuzey tarafa bakan bir ağaç kapısı ve kale içinde bir mescidi olduğunu ancak kale içerisinde hamam, çarşı pazarı ve han olmadığını yazar. Zira bu kale halkı ancak kış günleri bu kalede otururlardı diğer zamanlarda dağlarda ve ovalarda koyunlarıyla birlikte obalarında oturuyorlardı. Obaları yine Türkmen obaları gibi keçeden kubbeli evlerdir ki içleri kafes gibi örülüp tokmak kayışlarıyla bağlı çubuk ağaçlardandı. Tepelerinde birer delikleri vardı. Delikten çadırın içerisine aydınlık giriyordu ve kış günleri içeride yanan ateşlerin tütününü bu delikten çıkıyordu. Bu obalar hamam gibi keçeden evlerdi. Nogaylar göç sırasında bu keçeden oba evleri develere ve deve arabalarına yükleyip konup göçüyorlardı. Bütün arabalarını develer boyundurukla çekiyordu. Evliya Çelebi Nogay Tatarlarının develer ile sürdükleri çiftlerle buğday, arpa ve darı ektiğini de aktarır. Dediğine göre develer sığırdan iyi çift sürüyorlardı. Bu develerle ilgili "çamura dayanır bir çeşit buğur develeridir ki arkalarında ikişer hörgüçleri vardır. Sanki kudretten

eyer gibi yaratılmıştır” der (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 270). Evliya Çelebi'nin Türk kökenli bir kavim olan Nogayların çadırları ile ilgili verdiği bilgiler Orta Asya'da “yurt” olarak tabir edilen çadırlarla birebir aynıdır. Bu husus yurt adlı çadırın yaygınlık sahalarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Evliya Çelebi Nogayların görünüşleriyle ilgili olarak; “Orta boylu, geniş omuzlu, ince belli, iri başlı, kaba kulaklı, yassı alınlı ve küçük gözlü adamları vardır. Sakalları beşer onar kıllı köse öfkeli insanlardır. Giysileri koyun postu kürktür ve başlarında kuzu kürkünden kalpakları vardır. Kıyafetleri Merzifon bezinden mavi ve kırmızı kapamalıdır, gömlekleri de kırmızı ve mavi bezlerdir. Genellikle kuşakları şal ve ham ibrişim kuşaklardır. Çatal atlara binip kılıç, sadak ve bir kamçı taşırlar, başka silahları yoktur” der. (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 271)

Nogay kadınları ile ilgili olarak ise şu bilgileri aktarır; “Marali ve ceylan gözlü, Hoten ceylanı gibi badem gözlü, Tatar oku gibi siyah kirpikli, yay kaşlı, uzun saçlı, Haşimî benli, ay ve güneş parçası kızları ve evli kadınları vardır. Koyun ve kuzu kürklerinden giyerler, başlarında Tatar kalpakları ve ayaklarında sarı çizmeleri vardır. Çoğu ipek hil'atler, renkli kaftanlar ve ipek kuşaklar kuşanırlar. At binip tirkeş ve kılıç bağlanırlar.” (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 271)

Evliya Çelebi'nin Nogay kadını ve erkeği için bu kadar geniş tasvirlerde bulunması, onların arasında uzun süre vakit geçirdiğine delalet etmektedir. Keza bu misafirliği boyunca yüksek ilgi görmüş olmasına da bağlamak mümkündür.

Nogayların yiyecek kültürüne gelince, Evliya bu konuda şunları nakletmektedir; “Yiyecekleri talkan, kurut, yazma, lahşa çorbası, at eti, at yelesi, at kazısı, yani at kaburga kemikleri pastırması ve darı ekmeğidir. Kısacası yedikleri darı, giydikleri deri, evleri saz, kendileri nâsaz kavimdirler. Asla buğday ekmeği yemezler ve su icmezler. Boza ve maksima bozası içerler. Bu maksima bozası keyif vermez Nogay uleması da içer, keskin bozalarını ise yiğitleri içer.” (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 271)

2.4. DAĞISTAN HALKI

Evliya Çelebi, Dağıstan vilayetinin yedi hanlıktan oluştuğunu aktarmış fakat Dağıstan'ın beş bölgesi hakkında ayrıntılı yazmıştır. Bu bölgeler Tavustan Pişkövü, Irak-ı Dadyan, Tarhu şehri, Enderey şehri ve Karabudak Hanlığı'dır.

Evliya Çelebi Dağıstan ülkesinin konumuyla ilgili şöyle bir tanımlama yapmıştır; “Doğu tarafı Hazar Denizidir ki üç Karadeniz kadar bir denizdir ki bir denize bağlantısı yoktur, başlı başına büyük bir denizdir. Etrafında 11 padişah, 70 ülke sahibi han, ban, kan, hakan, tan, kral, konan ve kazgan adlı melikler vardır. Dağıstan, güney tarafında Gürcistan'ın Tomris Han ülkesiyle sınırdadır ki Gürcistan şehirlerinden Zekim şehri, Çekem şehri, Tiflis Kalesi, Kömeyiş Kalesi, Serirüllan şehri, Ahıçka ve Çıldır Ovası ve Hirtis kaleleriyle komşudur. Yine güneydoğu tarafında Elburz Dağı yakınında Tavustan Süleyman aşireti vardır. Batısında Çerkezistan vardır. Kuzeyinde Moskov'un Terek Kalesi, Ejderhan ve Alatr vilâyetleri vardır. Kuzey rüzgârı tarafı Heyhat Ovası'dır ki Kalmıkistan vilâyetleridir. Heyhat Ovası, Deşt-i Kıpçak'tır, Takühan'da ve Edil Nehri kenarında Saray şehrinde son bulur. Nogay kavmi ve Kalmık kavminin çadırları ve gezinti yolları bu geniş çöllerdir ki sonu yoktur. Dağıstan'ın Terek Nehrinden bir menzilde büyük Kotay Nehri iki sudur. İkisi de Dağıstan diyarının Karabudak Han ülkesinden toplanıp Dağıstan'ın nice köyleri ve şehirlerini sulayıp Hazar Denizi'ne karışır. Bu Kotay nehirlerinin yine doğu tarafı Dağıstan padişahı hükmündedir. Tarhu şehrinde deniz kıyısı ile 5 günde Demirkapı Kalesi'dir ki bu mahalde Acem ile Dağıstan padişahı komşudur.” (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 298-299). Evliya Çelebi'nin aktardığı bu konum ile günümüzde Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nin konumu benzerlik göstermektedir. Buna göre Dağıstan'ın Kuzeyinde Kalmuk Özerk Cumhuriyeti, doğusunda Hazar denizi, güneyinde Azerbaycan, güneybatısında Gürcistan, batı ve kuzeybatısında Çeçenistan vardır (Butaniyov, 1993, s. 404-406).

Evliya Çelebi, Dağıstan'a dair izahlarına ilk olarak idare merkezi saydığı Tavustan Pişkövü'nü tariflerle başlar. Bununla birlikte bahsi geçen yerde Çerkezlerin nüfus olarak daha kalabalık olduğu anlaşılmaktadır. Onun bu tür karışıklıklara düşmesinin sebebinin Kafkaslardaki karmaşık yapıdan kaynaklandığını düşündürmektedir. Evliya Çelebi

Tavustan'ın, mamur ve eski bir şehir olduğunu zikrettikten sonra buranın Enûşirvân'ın oğlu Hürmüz-i Tâcdâr tarafından inşa edildiğine dair bir rivayet bulunduğunu söyler. Ona göre bu rivayet gerçek olmalıdır, “Zira nice yapı kalıntıları eski zamandan işaret verir. Bahsan Nehri kenarında bin adet tahta örtülü haneler kalmıştır” demek suretiyle görüşünü teyid etmeye çalışır. Şehrin geriye kalan kısımlarının Timur tarafından tahrip edildiğini de kaydeder (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 295).

Bütün Çerkezistan ülkelerinin evleri saz ve kamış örtülü olmasına rağmen bu pişkövün yapılarının tahta örtülü ve kârgir evlerden oluşması Evliya Çelebi'nin dikkatini çekmişti. Tavustan Elburz Dağı eteğinde bulunmasına rağmen burada bağlar ve bahçeler bulunmuyordu, sadece bazı meyve ağaçları vardı. Burası Dağıstan'ın eski taht merkeziydi. Bununla birlikte onun seyahat ettiği yıllarda idarecisine, eskiden olduğu gibi Şamgal Şah denilmiyordu. Evliya Çelebi'nin tanıştığı beyler Kocur Bay Sekban ve Çohan Bay Sekban'dı (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 295).

Dağıstan ahali Gürcüce ve Çerkezce konuşuyordu. Evliya Çelebi'nin tespitlerine göre bunlar Çerkez ulusundan sayılmakla beraber komşularıyla ilişkilerinde Gürcüce konuştuklarından ve İran ve Kafkas halklarıyla ticarî münasebetleri bulunduğundan özel lehçeleri Gürcü, Acem ve Kumuk dilleriyle karışmıştı. Bunların ahali ve tüccarı aynı zamanda Rusça da biliyorlardı. Bununla birlikte bizzat onun tarafından kayda geçirilen bazı mezar taşlarının üzerinde Türkçe/Nogayca yazılardan onların ana dil olarak Türkçe'yi kullandıkları anlaşılmaktadır ki, bu husus onların Türklüğünü dile getirmek bakımından önemli bir delildir (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 295).

Beylerin emrinde on iki bin Aznavur ve iki bin tüfekli asker bulunuyordu. Hepsi Şafî mezhebiniydi. Evliya Çelebi bunların giyim kuşamı hakkında “Giysileri Acem kapaması gibi işlemeli ve peşli, koltuk altından bağlı ve yakası yüksektir. Başlarında beyaz aba kalpaklar vardır. Ayaklarına ise Acem pabuçları giyerler. Başları ve sakalları tıraşlıdır. Kadınları ise beyaz abadan tilki derisi kalpak giyer, saçlarını sarkıtmazlar ve yüzleri açık gezerler. Çeşit çeşit renkli ve dar Acem bezi kaftan giyerler. Çerkez kadınları gibi elbise giyerler. Oğlanları ve kızları gayet seçkin ve müstesna olur” demektedir (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 295).

Bu Pişköv’de diğer Çerkez memleketlerinde olduğu gibi akçe pul, hamam, çarşı pazar, bağ ve bahçe yoktu. Sadece iki cami ve yedi mescit bulunuyordu. Hutbelerinde sırayla Dağıstan padişahı ve Kocur Sultan’ın adını okuyorlardı.

Burada Müslümanlık tam olarak yayılmamıştı. Ahalinin çoğu eski dinlerini muhafaza ediyorlardı. Bununla birlikte kendi aralarında herhangi bir sürtüşme veya kavga görülüyordu. Bu husus Evliya Çelebi’yi o kadar etkilemişti ki, “Geçinmeleri sahâbe-i kirâm gibi sakin ve iyidir” diye not etmişti.

Evliya Çelebi, şehirde sıtma, sara zahmeti, cüzzam, beras, behak, hunam, hunâk ve frengi gibi hastalıklara yakalanmış insanların olmamasını bölgenin havasının ılıman olmasına bağlamıştı. Buna bağlı olarak o, halkın sağlam bünyeli ve sağlıklı insanlardan oluştuğunu, çoğunun 100-150 yıl kadar yaşadığını kaydeder.

Evliya Çelebi’nin tespitlerine göre, şehrin içinden akan Bahsan Nehri’nde ırgı balığı denilen bir balık türü çıkarılıyordu. Bu balık Evliya’nın gördüğü diğer balıklara benzemiyordu bu balıkla ilgili; “Asla başka balıklara benzemez. Yuvarlak sanki zer-nişânlı bir yaldızlı balıktır, lezzeti İngiliz Adası vilâyetinin sardalya balığına benzer. Ortasında elif gibi bir kılçığı olup başka yerinde asla kılçığı yoktur. Misk gibi bir çeşit güzel kokusu vardır. Allah affetsin garip bekâr adam bu balığın birini yese o gece 4-5 kere düşü azar. Çok yiyenin nefsi burnundan akar. Gayet besleyici ve hazmı kolay Bahsan Nehri balığıdır” der (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 296).

Evliya Çelebi Dağıstan’da eski bir şehrin kalıntılarının olduğu Dadyan-ı Irak isimli bir bölgeden geçtiğini yazmıştır. Bu bölgeyle ilgili olarak ilginç bilgiler aktarır. Bu şehrin tarihi hakkında anlattıklarını *Mirhand*⁴, *Şeref Han*⁵ ve *Tatarhaniye*⁶ isimli kaynaklara dayandırır. Bunlara göre, Eski zamanlarda Dağıstan padişahlarının tahtgâhları bu şehirdeymiş. Şehir Tufan’dan sonra Menûçehr Şah tarafından kurulur, Menûçehr Şah, yüz yirmi yıl padişah olup Musa Nebî zamanında bu Irak-ı Dadyan’ı yapıp hükmünde olan askerleri toplayıp bu Irak-ı Dadyan’a büyük bir çukur kazdırmıştır ki sanki cehennem çukurudur. Ondan sonra

⁴ Timur dönemi tarihçisi olup Ravzatü’s-Safa adlı eserin müellifidir.

⁵ Şerefnâme’nin müellifi olup XVI. Yüzyılda yaşamıştır.

⁶ Hindistanlı Hanefi fakihlerden Feridüddin Âlim bin Alâ’nın XIV. yüzyılda yazdığı fikha dair Arapça eseri.

kisralardan Âdil Enuşirvân'ın oğlu Hürmüz bu şehre gelmiştir ki burası kisrâların taht merkezi idi. Daha sonra bu şehir Tatar kavminden Hülâgu Han tahtı olmuştur. Timur Han Mâverâünnehir'den hareket edip Kırım Vilâyeti'nde Tohtamış Han üzerine gelirken bu Irak-ı Dadyan'da bulunan Gürcü asıllı Dadyan kavmi Timur Han'a itaat etmediler. Bu nedenle Timur, Irak-ı Dadyan şehrini kuşatıp yedi gün yedi gecede bu şehrin yedi adet kalesiyle şehri harap edip padişahları olan Bahsan Sultan'ı katletmiştir. Evliya Çelebi, bu şehrin birçok melikten melike kalıp en sonunda Dağıstan padişahlarının tahtgâhı olduğunu ve hâlâ iki merhale yerde yapı kalıntılarının açıkta belli olduğunu kaydeder. Şehrin hâlâ Tavustan sultanı hükmünde olduğunu fakat eskisi gibi mamur olmadığını yazar. Ve şehrin eski zamanlarını tasvir eder. Ona göre, bu şehrin kisralar devrinde iki yüz bin mamur hanesi vardı. İki yüz bin dükkân, yüz bin çeşme, sebil, cami, medrese, dârülhadis, mektep, dârülkurrâ, tekke, ayan konağı, kervansaray, tüccar hanları, bekâr hanları, hamamlar, kiliseler, aşevi imaretleri ve bedesten eserleri var ki bir günde bu anlatılan imaretler geçmek mümkün değildir. Sanki Van deryası kenarında Ahlat şehri, Eski Kırım, Medâyin, Kûfe, Musul ve Mısır diyarında İsvan şehri gibi yapıların kapıları üzerinde *Yâkût-ı Mustasımî* tarzı hatlar ile çeşit çeşit sanatlı tarihleri vardı. Şimdi ise bu kalıntıların içine baykuş ve yarasalar yuva yapmış, insanoğlundan ise eser yoktur der.

Evliya Çelebi harabeleri seyredip görmek için on iki kölesiyle silahlanıp harap şehrin güneyinde iki saat uzaklıkta Tavse adlı yüksek bir dağa çıkıp şehri seyrettiğini ve hizmetçileriyle birlikte meydanlara dikili sekiz yüz minare saydığını yazar. Yeşil, sarı, kırmızı ve mavi sırçalı çeşit çeşit sivri kubbelerin ve nice yüz bin kiswa kemerine benzer göklere baş uzatmış gösterişli kemerlerin hâlâ durduğunu nakleder. Harabelerle ilgili olarak “kırk günde anlatılsa zerre kadar yazılmış olmaz, övgüsü de lazım değildir” der (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 295).

Bununla birlikte şehre dair tüm bilgileri “Bu harabeleri bütün olanıyla yazmanın faydası yoktur, nesnelere övgüsü uzayınca da sıkıntı verir” diyerek anlatmaktan sarfınazar eder. Yine de onun en fazla dikkatini çeken nesnelere mezar taşları olmuştur. Bunu “ibretlik mezarlıkları vardır, acayip ve gariptir” diyerek tarif eder. Onun dikkatle kaydettiği bazı mezarların üzerinde şöyle yazmaktaydı: “Ey sual etgen şol merkadni sahibini Boğabay kişi

men iki yüz yaşka yetken nâ-murad yiğit men idim. Ekmek yeyüp yüreğime ekmek yapışup ölgen men. Sebeb-i mevtim şolkaydır" yani "Bu mezarın sahibini soran kişi, ben Boğabay 200 yaşına ulaşmış muradını almamış yiğit kişi idim. Ekmek yiyince yüreğime ekmek yapışıp öldüm. Ölüm sebebim budur."

Başka bir mezar taşında da şöyle yazılmış "Ey sual etgen bu merkadni eyesin, iki yüz kırk beş yaşka nâ-murad hurme Bige Hanım hatun idim. Yüz beş yaşında kız olan iken kocaya barup bir uşak doğururken su içüp öldüm. Sebeb-i mevtim şudur" yani, "Bu mezarın sahibini soran kişi, 245 yaşına gelmiş, muradını almamış asil Bige Hanım idim. 105 yaşında kız iken kocaya varıp bir çocuk doğururken su içip öldüm. Ölüm sebebim budur"

Diğer bir mezar yazısı ise şöyledir: "Ey sual etgen şol meşhetni yani mezar sahibini üç yüz yaşına yetken Koba Alp zor batır yiğitken Ejderhan su savaşında ok paşağı poşuğalanda ok temreni dokunanda özümü beni ok sokup ölgen men. Sebeb-i ölgenim şolaydır. Özüm için pâtiha, yani fatiha" yani "Şu mezar sahibini soran kişi, 300 yaşına ulaşmış Koba Alp güçlü yiğitken Ejderhan su savaşında ok temreni dokunup beni ok yaralayıp öldüm. Ölüm sebebim budur. Kendim için fatiha." (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 295-296)

Evliya Çelebi Dağıstan'da bulunan kavimlerin kökenini de Araplara dayandırmaktadır. Buna göre; "Emevîlerden Mervan-ı Hımar'ın derdinden Mervan'a yüz çevirip tüm kabilesi ile Şam'dan kayser ülkesi üzere sefere gelmek bahanesiyle Mervan-ı Hımar'dan kaçıp Horasan Vilâyeti'nde Ebû Müslim-i Mervî hazretlerine varıp Mervan-ı Hımar'ın şeraite aykırı tavır ve hareketlerinden ve minberde Hazret-i Ali'ye küfrettirdiğinden ve çeşitli kötü hâllerinden şikâyet eder. Sonunda Ebû Müslim Horasan'dan Emevîlere isyan edip üzerlerine yürüyüp Yezid soyundan İmam Hüseyin'in kanını ve Kerbelâ Çölü şehitlerinin kanlarını istemeye gidince bu Dağıstan kavminden nice yüz adam kılavuz alır. Şamhal Belh ülkesinde kalır. Ebû Müslim-i Teberdar nice yüz bin Emevî'yi, Yezid kavmini, Hariciyi ve Rafızîleri kıra kıra Şam'a gelip Mervan-ı Hımar ile savaşır. Sonunda Mervan yenilip Şam'dan batıya, oradan Arz-ı Hâşân olan Bilbeys şehrine, oradan Mısır'a varır. Orada da Ebû Müslim korkusundan dönüp Nil Nehri karşısındaki Cize şehri tarafına geçer. Busir adlı yerde "İşte Müslim'den kurtuldum" diye rahat uykusuna yattığında ardından kovan Âmir ibn Cürcanî ve Abdullah ibn Mazinî Mervan'ı uykudan uyandırır. Mervan kalkınca, "Büyük atam Hazret-i Yezid

ruhu için şimdi ben sizi rüyamda görüyordum. Bana tabi olmaya mı geldiniz?" deyince Âmir ibn Cürcanî ve Abdullah ibn Mazinî, "Vallahi biz de Ebû Müslim başı için seni burada tepelemeye geldik" deyince hemen güçlü kuvvetli Mervan el Kaldırım sandı. Abdullah Mazinî, Mervan-ı Hımar'a öyle bir Müslim satırı vurdu ki kellesi toprak üzerine yuvarlandı. Ve Mervan'ın adamları Abdullah'a saldırmak istediler, Abdullah ve Âmir, Mervanîlerden 110 adam daha katledip başlarını Şam'da Ebû Müslim'e götürdüler. Hâlâ Mervan'ın ve tabilerinin mezarları Mısır'ın Cize toprağında adı geçen Busir adlı köy yakınında bir hurmalık altındadır. Bazı Mervanî ve Yezidîler varıp ziyaret ederler. Daha sonra Ebû Müslim-i Teberdâr zaferle Horasan'a gelince Şamhal'ı huzuruna çağırıp, "İşte senin can düşmanın olup seni vatanından ayıran Mervan'ı ve nice yüz bin Yezidî askerini kırdım. Şimden gerü Şam'a gidip yine ataların Emevîlerin tahtını sana verdim. Var ömrünün kalan kısmını yine Şam'da geçir" dedi. Şamhal, "Bu yaştan sonra bana taç ve taht lazım değildir. Bu vilâyetlerin suyundan, havasından hoşlandım. Hemen bana bir Dağıstan yurdu olsun, ver" diye rica edince Ebû Müslim, Şamhal'ın ricasını kabul eder. "Var imdi şimden gerü evlâtlarınla Dağıstan padişahı ol" diye nefes edip bu Rey toprağını Şamhala verip yerleşirler. Ebû Müslim ve Şamhal vefat edince Şamhal'ın bazı evlâtları dinden dönerler. Sonra 737 tarihinde Hişam bin Abdülmelik bunları İslâm ile şereflendirir. O zamandan beri Dağıstan kavmi bir alay mümin ve muvahhidlerdir. Bunlara Acem tarihçileri Kumuk taifesi derler." (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 301-303) Evliya Çelebi'nin Kumuk dediği kavim muhtemelen Gazi Kumuklar da denilen Laklar idi. Eski tarihlerde Dicle havzasında yaşamış olan Kumukların, Asurlular ile yaptıkları ve uzun seneler süren savaşlar sonucunda Kafkasya'nın sarp dağlarına kadar çekildikleri düşünülmektedir. Gazi-Kumuk hükümdarları "Şamhal" ya da "Şavkal" ünvanlarını kullanmışlardır. Bu ünvanla ilgili farklı rivayetler vardır. Evliya Çelebi, Dağıstan padişahlarının lakabının şemgal, şemhal ve şamhal olma nedenini asıl kökenlerinin Şamlı Araplara dayanması şeklinde açıklar.⁷ Başka bir rivayete göre ise İslam orduları Dağıstan'ı işgal ettikleri sırada bir Dağıstan valisi tayin etmişlerdir. Bu vali Şam'ın Hal isimli

⁷ Evliya Çelebi'nin Dağıstan hükümdarlarının ünvan olarak "Şamhal" ifadesini kullandığını belirtmektedir. Arşiv belgeleriyle karşılaştırıldığında Dağıstan bölgesi ve Osmanlı Devleti arasında yapılan yazışmalarda Dağıstan hükümdarları için Şamhal ünvanının kullanıldığı görülmektedir. (bkz.: BR. Nâme-i Hümayûn Defteri, nr. 5, s.226-230). *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebete Dair Arşiv Belgeleri*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara, 1992, s. 61.

kasabasında olduğu için ona “Şamhal” denilmiştir. Bir başka rivayete göre ise valinin ismi Şahbal olduğu için zamanla bu kelime bozularak “Şamhal” halini almıştır ve devamındaki hükümdarlar bu ismi unvan olarak kullanmışlardır (Erel, 1961, s. 39). Şerafeddin Erel bu rivayetlerin yanında Dağıstan’la ilgili eski Arapça kaynaklarda “Şamhal” ya da “Şahbal” kelimelerine rastlanmadığını aktarmıştır. Evliya Çelebi, Kumukların kökenini de Araplara dayandırmıştır.

Evliya Çelebi’nin buradaki halkın kökenini Araplara dayandırma sebebi ilk İslam fetihlerinin Dağıstan bölgesini de kapsamaya olabir. Buna göre, 652-653 yıllarında Derbend Araplar tarafından feth edilmiştir. 724 -743 yıllarında bölgede bir İslam hakimiyeti kurulmuştur. Daha sonraki yıllarda Emevi kumandanlarından Mervan b. Muhammed de Dağıstan’a akınlar düzenlemiştir. Bölgedeki İslam hakimiyeti 796 yılında Hazarlar’ın Derbend’i zaptetmesiyle sona ermiştir. 815 yılında Şeyh Ebü İshak ile Şeyh Muhammed el-Kındi yaklaşık 2000 kişiden oluşan bir gönüllü ordusuyla Dağıstan’a girerek İslamiyet’i yaymışlardır. Dağıstan 1222’de Moğol istilasına uğramıştır. XI-XIII. yüzyıllarda Karadeniz’ in kuzeyinde ve Kafkaslar’da hüküm süren Kumanlar (Kıpçaklar) Dağıstan’a kadar sokularak bölgenin Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır. Daha sonra İlhanlılar, Altın Orda Hanlığı, Timurlular, Sirvanşahlar ve Safeviler Dağıstan’a hakim olmuşlardır. Dağıstan 1578-1606 yılları arasında da Osmanlı hakimiyeti altında kalmıştır (Butaniyov, 1993, s. 406).

Evliya Çelebi Dağıstan padişahlığı vilayetinde ilk olarak Tarhu şehrini görmüştür. Tarhu şehrinin ve halkının özelliklerini ayrıntılı bir şekilde aktarmaya çalışmıştır. Şehirle ilgili olarak; “Şehrin zemini Bahr-i Kulzum (Hazar Denizi) yakınında bir düz geniş ağaçlık içinde İrem Bağı gibi büyük bir vilâyettir. Ama şehirde Şam, Haleb, Bursa, Manisa, Tire ve Konya’daki gibi büyük binalar ve geniş evler yoktur. Ancak şehrine göre bakımlı ve süslü yapıları vardır, tamamı yedi bin adet kârgir, çit ve azbar yapılı tek ve iki katlı sahâbe-i kiram evleri gibi tamamen toprak örtülü mamur evlerdir” der (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 298).

Evliya Çelebi, Tarhu şehrine geldiğinde sokaklarda hiç kadına rastlamamıştı. Bu yüzden özellikle onların kadınları hakkında hiçbir bilgi aktaramamıştır. Bunu “Evvelâ bu diyarın ne mahbûbunu ve ne mahbûbesini görmek mümkün olmadığından yüzlerinin ne renkte olduğu yazılmadı.” diye ifade eder. Onun öğrendiğine göre kadınlar yalnız başına evden çıkamazlar.

Ancak öldüklerinde 5-10 adam bir saygın, soylu kadını "Vahdehu lâşerîke leh" ile mezarlık seyrine götürüp orada defnederler. Kadınlara bu nâzenin ömürlerinde cenazeleri büyük seyirliktir” der. Erkeklerin yüzlerinin ise sakaldan görünmez halde olduğunu, taze oğlanlarının 10 yaşında saç sakal sahibi olduğunu bu nedenle yüzlerini göremediğini ifade eder. Ayrıca sakalına ustura değıdiren oğlanı ve berberi katle yakın âleme ibret ettiklerini yazar (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 299-300).

Evliya Çelebi, diğere Kafkas şehirlerinde olduğı gibi burada da çarşı pazar olmadığını fakat haftada bir şehrin meydanında pazar kurulduğunu ve halkın takas usulüyle alışverişı yaptığını aktarmaktadır. Evliya Çelebi'nin çarşı pazardan kastının klasik Türk şehirlenmesinde görülen “bedesten” olduğı şu ifadesinden anlaşılmaktadır: “Kârgir yapılı bedesteni yoktur, ancak her şehirde haftada bir meydanda büyük pazar kurulup herkes meydana çıkarıp sahâbe-i kiram gibi değış-tokuş edip geçinirler.” (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 299)

Evliya Çelebi Dağıstan halkının çok dindar olduğunu gözlemlemiştir. Bu gözlemlerinden biri de şehirde pazar kurulduğı gün ezan okunduğunda herkesin mallarını olduğı gibi bırakıp namaza gitmesi ve malların başına bir şey gelmemesi olmuştur. Evliya, “şehirde asla zulüm, iftira, yalan ve yalancı tanık olmaz, beyleri ve kadıları asla rüşvet almaz, epsi Nakşibendi tarikatında tevhid ehli insanlardır” diyerek Tarhu halkının sünni Müslümanlar olduklarını ve Müslüman gibi yaşadıklarını vurgulamıştır. Dağıstanlıların İslam dinine geçişiyle ilgili olarak ise “737 tarihinde Emevîlerden Hişam ibn Abdülmelik Acem ülkesinde Hakan Şah'ı yendiğinde Dağıstan beyleri Kaytak ve Kumuk Tâbeseranlıları tamamen İslâm ile şereflendirdi. O zamandan beri müminlerdir” der (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 299).

Dağıstan halkı kadar yöneticileri de dine ve alimlere çok saygılı idi. Evliya Çelebi, Dağıstan sultanlarının alimlere ve bilginlere çok saygı duyduklarını ve onların sözlerini yerine getirdiklerini aktarır. Evliya bu diyarda asıl hüküm sahiplerinin "Bu Allah'ın kitabının bir hükmüdür" diyen âlimlerin olduğunu yazar. Buradaki saraylar gösterişli ve ihtişamlı değildir çünkü alimler “Şöhret âfettir” diyerek padişahlara gösteriş ve ihtişamı yasaklamışlardır. Evliya, alimlerin bir yandan da reaya-perverliğe, seçkin asker beslemeye ve her taraflarında düşmanlarıyla savaş yapmaya izin verdiklerini yazar. Ona göre alimler padişah divanlarında dahi sultana en yakın yerde bulunurlar. Evliya oturuş düzenini “dört mezhep şeyhülişlâmları

padişahlarının üst yanlarında oturur. Kadıaskeri şamhalın alt yanında oturur. Bizzat nakibüleşrafi şamhalın karşısında oturur. Ve veziri Takî Han karşısında ayak üzere hizmette olur” şeklinde aktarmaktadır (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 298).

Evliya Çelebi Dağıstan vilayetinin askeri sistemi ile ilgili öğrendiği bilgileri ise şu şekilde aktarır; “Bu diyarda timar ve zeamet yoktur. Ancak askerî taifesi ekip biçip padişaha öşür vermek yerine kendine ücret olarak kullanır. Savaş sırasında askerler atlanıp memur olduğu savaşa vezir ile yahut beyler ile ya da Şamhal Şah ile sefere gider. Kamusu 87 bin askerdir, ama hemen ashâb-ı güzün berisinde sanki Tatarca pür-silâh askerdir. Dağıstan ülkesinin tamamı 7 hanlık ve 47 kadılık yerdir. Hepsi 41 adet mamur şehirlerdir ve tamamı 56 kaledir. Bu kale askerlerinin yarısı vuruşa giderler. Gerçi toplam 87 bin askerdir, ama defalarca Acem şahı askerini yenip kırıp geçirmişlerdir. Hâlâ savaşları Kızılbaşlardır.”

Evliya Çelebi Dağıstan halkının Sünni ve Şafi mezhebine bağlı Müslüman olduğunu ve Acemlerden haz etmediklerini ise şu ifadelerle aktarmıştır: “Acem'i asla sevmeyip onlar ile alışveriş etmezler, sınırlarında iken Acem'e asla tüccarları gitmez, ama Moskov kâfirleriyle alış satış ederler. Hepsi Şafî mezhepli tutucu adamlardır. Sakalını tıraş eden adama ne selâm verirler ne alırlar, tıraşlı adamla yemek bile yemezler. "Eğer sen sünnî mezhep olsan sakalını yülütmezdin" derler. "Ne var hey yülük kişi" diye sakalsız adamı yanlarına uğratmazlar.” (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 298)

Evliya Çelebi'nin anlattığı Dağıstan şehirlerinden biri de Enderey şehridir. Evliya Çelebi bu şehre Mehmed Giray Han ve Mahmud Şamhal Sultan ile birlikte gelmiştir. Enderey şehri Dağıstan'ın yedi hanlığından biridir. Buraya yiğit bir genç olan Ulubey Han hükmeder, on bin askere sahiptir. Padişah burada olmasa han hükmeder, yirmi nahiye yönetimi altındadır. Şehrin konumunu ise şöyle tasvir eder; “bir tarafından büyük Koy Nehri akar. Dadyan Vilâyeti'nden gelip Hazar Denizi'ne dökülür kaynaktır. Bu şehrin batı tarafında Tavustan Çerkezi Vilâyeti vardır. Kumuk kavminin seçkini bu şehrin kuzeyinde ta Hazar Denizi kenarına kadar yerleşmişlerdir. Kuzeyinde ise Hazar Denizi kenarında Bâbülevbab, yani Demirkapı Kalesi vardır. Kumuk kavmi bu Demirkapı Kalesi'yle sınırdaştır. Aralarında başka nahiyeler yoktur.”

Evliya Çelebi Enderey şehrinin 1578 tarihinde Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından Acem elinden alındığını fakat elde tutulmasının mümkün olmayacağı için Dağıstan Vilâyeti'nde kışladığının karşılığı olarak Enderey şehrini Dağıstan padişahına ihsan ettiğini yazar. Dağıstanlılar o zamandan beri bu şehri tahtgâh edinip istedikleri gibi tasarruf etmişlerdir. Padişahlar Enderey ve Tarhu şehirleri arasında gidip gelirler.

Evliya Çelebi, Enderey şehrinde âlimlerin, şairlerin, salihlerin, uzman hekimlerin ve usta cerrahların sayısının çok fazla olduğunu yazar. Şehirde bulunan ulemâların Arapça ilimlerle birlikte diğer fen bilimlerini de bildiklerini aktarır.

Şehir halkının Acem, Gürcü, Çerkez, Kumuk, Kalmık, Kaytak, Moğol, Boğol, Heşdek, Rus, Moskov, Lezgi, Legzi, Kahtaniye, Yakayçak ve Çağatay dillerini bilip konuştuğunu yazmıştır. Bu ifadeye göre buradaki halkın birçok kavimle iletişim halinde olduğu söylenebilir. Evliya Çelebi bu şehre bezirganların geldiğini de aktarır. Muhtemelen halk bu bezirganlarla anlaşabilmek için az da olsa onların dillerini öğrenmişlerdi. Bu şehrin halkı da para yerine takas usulünü kullanıyordu. Ancak gelip giden bezirganlarla bölgeye altın ve kuruş geliyordu (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 302).

Evliya Çelebi şehir halkının "Kim dünyada ipekli giysi giyerse, âhirette onu giyemez" hadisi üzerine asla ipek giymediğini ve bütün giysilerinin koyun yününden ve renkli bezlerden işlemeli olduğunu yazar. Üzerlerine iki peşli Acem elbisesi gibi kaftanlar giyip, başlarına beyaz sivrice kavuk giyip, beyaz tülbent sardıklarını, ayaklarına ise sarı yassı tabanlı pabuç giydiklerini kaydeder (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 302).

Evliya Çelebi, Enderey şehrinde Karabudak Hanlığına giderken Ulubey Han'a bağlı Haydak yurdundan geçmiştir. Bu şehrin Hazar Denizi kenarında bir iskele şehri olduğunu ve halkını Kumuk, Kaytak, Lezgi ve Gökdolak reayalarının oluşturduğunu aktarmıştır (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 303). Karabudak Hanlığıyla ilgili olarak, "Dağıstan'ın 7 hanlığının biri de bu Karabudak ülkesidir ki 7 beylik ve 7 kadılık yerdir. Baş beyinin ismi handır ki 3 bin askere maliktir. 743 tarihinden itibaren Ebû Müslim-i Mervî hazretleri bu Dağıstan kavmini Belh, Buhara ve Horasan'dan göçürüp ilk başta bu ülkeyi onlara ihsan etmiştir. Bu mamur şehir Hazar Denizi'ne o kadar yakındır ki Hazar Denizi görünür. Doğu tarafı Acem ile komşudur" der (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 304). Evliya Çelebi Mehmed

Giray Han ile birlikte Karabudak Hanlığı'na bağlı Pirbay kentinde yani Pirbay köyünde konaklamıştır. Mehmed Giray Han'a Dağıstan padişahının ihsan ettiği köylerden biri budur. Evliya Çelebi bu köyde konakladıktan sonra Dağıstan vilayetinden çıkıp İran ve Acem vilayetlerine doğru yola çıkmıştır.

Evliya Çelebi ilk Kafkas seyahatini anlattığı seyahatnamesinin ikinci kitabında 1647 yılında Acem diyarı dediği İran ve Azerbaycan'dan Gürcistan'a geçerken Dağıstan bölgesindeki Derbent şehrinden ve Dağıstan sınırlarından geçmiştir. Bu sırada gördüğü Şehir ve kasabalara kısa kısa olsa da seyahatnamesinde yer vermiştir. Buna göre, Dağıstan'da bulunan Derbent şehri civarından Gürcistan ülkesine geçtiği mevkide ilk olarak Küre kasabasından bahseder. Küre kasabası Dağıstan Padişahı Şamhal Han'ın tahtı olan Tâbeseran sınırında bulunan bağlı ve bahçeli bakımlı bin kadar hanesi ve küçük camisi olan bir kasabadır. Burada diğer Kafkas şehirlerinin aksine çarşı pazar vardır. Bu çarşıya cuma gününde çevredeki köylerden insanlar toplanıp alışveriş yaparlar. Tüm ihtiyaçlarını takas usulüyle karşılarlar. On bin kadar yerli nüfusu vardır. Tamamı Şâfi mezhebinden, inançlı, “ehl-i sünnet ve'l-cemaat” dindar kimselerdir. Evliya Çelebi, bu kasaba içinde bir tane bile kadın görmemiştir. Bunun nedeni olarak Dağıstan'da kadınların ancak öldükten sonra mezarlığa gömmek için kapısından dışarı çıkarıldığını söyler. Kadınların yaşarken sadece hacc-ı şerife gitmek için dışarı çıkabildiklerini ekler. Halkının güler yüzlü, gariplere dost, sağlıklı, sağlam yapılı ve güçlü kuvvetli adamlar olduğunu yazar. Evliya Çelebi Küre kasabasından sonra Avar ülkesinden geçtiğini ve buranın Dağıstan padişahının has ülkesi olduğunu aktarmıştır. Fakat bu ülkeyle ve Avar halkıyla ilgili ayrıntılı bilgi vermemiştir (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 157). Avar ülkesinden sonra Dağıstan padişahının eski taht merkezi olduğunu aktardığı Serirüllân şehrine gelmiştir. Bu şehirle ilgili olarak *Tevarih-i Dağıstan* isimli bir kaynaktan aldığı bilgilere dayanarak, şehrin ilk kurucusunun Hz. Süleyman olduğunu aktarmıştır. Şehrin kurulma hikayesi ise şu şekildedir; “Hz. Süleyman, Belkıs Hatun ile ve ins ü cin ve bütün emrine boyun eğmiş olan yaratıklar ile Elburz Dağı'nı seyretmeye geldiğinde havada uçan tahtını bu şehre koyar. Ondan sonra Elburz Dağını seyredip bu şehri imâr eder. Tahtı (seriri) burada kalmadığından Serirüllân şehri diye isimlendirilmiştir. Yani “serir” Hz. Süleyman tahtıdır. “Lân” Farsça'da yuva demektir, bir lügatte serir; seyran edici (gezici) demektir. Yani "Gezici yuva" şehri demek ola. Bundan dolayı Serirüllân şehri derler. Hâlâ havadar bir tepe

üzerinde Acem hıyabanı bir mesire yeridir, Hz. Süleyman'ın tahtı yeridir, derler, doğrudur. Bâbülebvâb (Derbend), Şamahı ve Niyazâbâd şehirlerinin ortasında kurulmuş eski bir şehirdir. Lâkin üç serhad arasında kaldığından o kadar bakımlı ve şenlikli değildir.” (Seyahatnâme, c.II, 1998, s. 158) Bu şehrin havası soğukça olduğundan bağı ve bahçesi azdır. Tamamı üç bin temiz toprak ile örtülü haneleri vardır. Camileri vardır, ancak Acem elinde olduğundan cemaatten yoksun camilerdir. Yedi hamamı, on bir kervansarayı ve yetmiş adet çarşı pazar dükkânları vardır. Buranın halkını çoğunlukla şahın kulları oluşturur ancak Sünnî halkı da vardır. Halk kazancını pamuk bezi dokumasıyla sağlamaktadır. Bütün pamuk tarlalarını ve tarhlı düzenli bostanlarını sulayan hayat suları batı tarafındaki Elburz Dağı'ndan doğup akarak Kür Nehri'ne katılır, nice yüz su değirmenleri vardır (Seyahatnâme, c.II, 1998, s. 158). Evliya Çelebi, Serirüllan şehrinde sonra yine Dağıstan padişahına bağlı Hanu ülkesi ve Zahor kenti ülkesi dediği yerlerden geçmiştir. Hanu ülkesiyle ilgili ayrıntılı bilgi vermemiştir. Zahor kenti ülkesi dediği yerle ilgili olarak “150 parça, kasaba gibi bağı ve bahçeli, camili, han ve hamamlı büyük kentleri vardır. Dağıstan padişahının boy beylerinden Emir Yusuf Bey hükmündedir. Lâkin birkaç kere Acem'e tâbi olmuşlardı. Hâlâ Sünnî Şâfi mezhebinde yedi bin cengâver, korkusuz ve hünerli yiğit adamları vardır” der (Seyahatnâme, c.II, 1998, s. 158-159).

Evliya Çelebi Dağıstan'da birçok kavmin adını zikretmiştir. Ona göre bu bölgede Dağıstan padişahlığı ve bu padişahlığa bağlı küçük kavimler vardır. Dağıstan'ın batı kısmında ise ufak bir Çerkez pişkövü vardır. Dağıstan padişahlığına bağlı hanlıkların köy ve kasabaların halklarının farklı kavimlerden oluştuğunu aktarmıştır. Evliya Çelebi'nin ismini zikrettiği kavimler, Kumuk, Kaytak, Lezgi, Avar, Gökdolak kavimleridir. Dağıstan ülkesinde gittiği bir başka şehir olan Enderey şehri halkının Acem, Gürcü, Çerkez, Kumuk, Kalmık, Kaytak, Moğol, Boğol, Heşdek, Rus, Moskov, Lezgi, Legzi, Kahtaniye, Yakayçak ve Çağatay dillerini bilip konuştuğunu kaydetmiştir. Buradaki amaçlarından biri bu halkın çok bilgili ve eğitilmiş olduğunu vurgulamak olsa da bu ifadesi buradaki halkın bir kısmının bu kavimlerden oluşabileceğini de düşündürüyor.

Tarih boyunca farklı kavimlerin geçiş noktası olma özelliği gösteren Dağıstan bölgesinde günümüzde de birçok farklı halk yaşamaktadır. Dağıstan nüfusunu oluşturan otuz

civarındaki etnik gruptan en büyüğü Avarlar'dır. Dağıstan'daki önemli diğer etnik topluluklar ise; orta bölgelerdeki Dargınlar, güneydeki dağlık arazide bulunan Laklar, güneydoğu kesimindeki Lezgiler, kuzeydoğuda yaşayan ve Türkçe konuşan Kumuklar, Khiv ve Tabasaran bölgesindeki Tabasaranlar, Çeçen Cumhuriyeti'ne yakın yerlerde bulunan Çeçenler, Kuma ile Terek ırmakları arasındaki Nogay steplerinde yaşayan Nogaylar'dır. Bunların dışında Rutullar, Agullar, Tatlar, Tatarlar ve Tizahurlar gibi daha az nüfuslu grupların yanında özellikle şehir merkezlerinde önemli oranda Rus ve Ukrainerler de bulunmaktadır (Butaniyov, 1993, s. 404-406).

2.5. GÜRCÜLER

Evliya Çelebi, Gürcistan ve Mikrilistan sınırlarına ilk olarak 1640 yılında Trabzon valisi Ketenci Ömer Paşa'nın Mikrilistan'a gönderdiği elçilik heyetiyle birlikte girmişti. Mikrilistan vilayetine gemi yolculuğu yaparak ulaşmıştı. Bu dönemde Osmanlı ile Gürcistan ve Mikrilistan vilayetleri arasındaki ticaret hakkında da bilgi aktarmıştır. Buna göre XVII. yüzyılda Çoruh Nehri güzergahında ticaret gemileri Trabzon tarafından Mikril vilayetlerine tuz, demir, savaş aletleri ve renkli kumaşlar götürüyordu. Mikrilistan ve Gürcistan'dan Trabzon Vilayetine ise şimşir ve balmumları, saf ballar, seçilmiş güzel kızlar ve yakışıklı erkekler getiriliyordu. Evliya Çelebi Mikrilistan'a Handala menziline girmiş, burada Edahus isimli bir Mikril beyi tarafından ağırlandı. Edahus Bey'in yerinin, dağları şimşir ormanlarıyla kaplı, bahçeleri ceviz ağaçlarıyla dolu mamur bir köy olduğunu aktarmıştır. Evliya Çelebi ve bulunduğu heyet bu köyde bir gece konaklamıştır. Evliya Çelebi, aşiret beyinin heyeti hoş ağırlamak için üstün gayret gösterdiğini de eklemiştir (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 56). Mikrilistan'da 70 parça şehir kadar büyük köyden geçtiğini yazmıştır. Çoruh Nehri'nden Mikrilistan'a doğru yol alırken Sükarı, Handere, Suri, Yavise ve Zapçe isimli iskelelerden geçmişlerdir. Bu iskelelerin bir köye bağlı olmamalarına rağmen ticari faaliyetlerinin canlı olduğunu, yaz aylarında ve hasat mevsiminde bezirgân gemilerinin bu iskelelere gelip tuz, barut, bakır, kap kakak ve savaş aletleri getirdiklerini ve buradan da zerdeva (sansar), balmumu ve köle aldıklarını aktarmıştır. Bu bölgenin dağlarında asi Mikril köyleri ve kırk elli bin kadar tüfekli acımasız Mikril köylülerinin olduğunu yazmıştır

(*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 156). XVII. yüzyılda Anadolu kıyılarından Mikrilistan'a seyahat etmiş olan Avrupalı seyyah Jean Chardin de seyahatnamesinde benzer bilgilere yer vermiştir. Chardin bulunduğu geminin bir ticaret gemisi olduğunu ve gemide tuz, balık, havyar, sıvı yağ, çörek, yün, demir, kalay, bakır, seramik tabak çanak, her türlü koşum takımları, silah, tarım aletleri, çuha, her renkten ince kumaş, erkek ve kadınlar için hazır kıyafetler, yorgan, halı, deri, çizme, ayakkabı, tuhafiye ürünleri, baharatlar, kokular, her türlü ilaç ve merhem olduğunu yazmıştır (Chardin, 2013, s. 105). Chardin İstanbul ve Kefe'den Mikrilistan'a giden gemilerin yol üzerinde bulunan Çerkez bölgelerine uğradıklarını ve buradaki halklarla takas usulüyle alışveriş yaptıklarını verdikleri mallar karşılığında her cinsiyetten ve her yaştan insan, bal, balmumu, deri, çakal derileri, zerdeva yani samura benzeyen bir hayvanın derisi ile Kafkas Dağları'nda bulunan başka hayvanların derilerini aldıklarını kaydetmiştir (Chardin, 2013, s. 106).

Evliya Çelebi, Mikril kavmi için “Gürcülerin içinde pespaye, zelil ve rezil aşağılanan bir kavimdir” ifadelerini kullanmıştır. Mikril kavminin diliyle ilgili verdiği kelime örneklerinde de küfürler dikkat çekmektedir. Evliya Çelebi'nin Mikriller için olumsuz ifadeler kullanması bu kavimle iyi anlaşamamış olduğunu düşündürüyor. Mikrilistan ile ilgili olarak; “Nice bin aşiretler ve kabileler vardır. Çeşit çeşit diller vardır. Zira büyük ve geniş ülkedir. Yetmiş tane mahsulâtları vardır. Koyunu, keçisi, domuzu, dağlarında sığıcı (alageyik), karacası çok olur. Küheylân atları vardır, ama Gürcistan'da ve Mikrilistan'da asla eşek ve katır yoktur. Mikril diyarında zerdeva, sansar, tilki, yaban kedisi ve kor tavuğu (yaban tavuğu) çok olur. Buğday ve arpası az ektiklerinden az olur ama lazutu (darı) ve pasta darısı çok olur. Yüksek dağlarında balı, cevizleri, şimşir ağaçları, çam ve ardıçları boldur, ama servi ağacı nadirdir. Mikrilistan halkı, Abaza ve Çerkez diyarının halkı gibi dağlar içinde otururlar, köyleri daima sabittir, konup göçmezler. Bağlı, bahçeli ve kiliseli mamur kaleli köyleri vardır. Zira eski millet ve büyük ülkedir” der (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 183). Chardin de Mikrillerin yiyecek olarak en çok “ğomi” denilen ve darıya çok benzeyen bir tahıldan yapılan bir hamuru tükettiklerini aktarmıştır. Bu hamura Türklerin “pasta”, Mikrillerin ise “ğomi” dediğini kaydeder. Chardin bu hamur türü için “Kafkasyalılar, Mikriller, Türkiye'ye vergi ödeyen Gürcüler, Abhazlar, Kafkas'ta yaşayanlar, kısacası Azak Denizi körfezinden Trabzon'a kadar Karadeniz kıyılarında yaşayan herkes, sadece bu hamurdan besleniyor; onların ekmeği bu ve

başka ekmekleri de yok. Buna öyle alışmışlar ki, buğday ekmeğine bunu tercih ediyorlar” der. Evliya Çelebi de Karadeniz kıyılarında yaşayan Kafkas halklarının ve özellikle Abhaz ve Çerkezlerin yemeklerini anlatırken pasta isimli hamura çokça yer vermiştir. Chardin, bu bölgede gominin dışında bol miktarda darı, biraz pirinç, çok az miktarlarda da buğday ve arpa tüketildiğini de kaydetmiştir (Chardin, 2013, s. 113-115). Bu bölgede bulunan hayvanlarla ilgili olarak ise Chardin, yaban domuzu, geyik, ceylan, alageyik, tavşan ve çok sayıda keklik, sülün, bildircin, az miktarda nehir kıyısında yaşayan kuşlar ve besili tavuklar kadar iri yabani güvercinlerin olduğunu ve Mikril halkının bu hayvanları avlayıp yediklerini aktarmıştır (Chardin, 2013, s. 115).

Evliya Çelebi'nin Gürcistan bölgesine ikinci girişi ise 1647 yılında gerçekleşmiştir. Evliya Çelebi, Gürcistan bölgesini anlattığı kısımda daha çok kale ve şehirlerin özelliklerini ve tarihlerini anlatmıştır. Gürcü halkının sosyal yaşantısıyla ilgili ayrıntılı bilgi aktarmamıştır. Fakat yine de Gürcülerin kökenleri için duyduğu bir hikâyeyi aktarmıştır. Evliya Çelebi, Gürcü kavmi için “müşrik kavimlerinin birincisi Yahudi kavmidir. Yahudi kavminden sonraki fecere (günahkâr) kavim Gürcü'nün Dadyan ve Şavşad kavmidir, bunlardan sonra Gürcü'nün Açıkbaş, Kuril ve Mikril kavimleri gelir” der. Evliya Çelebi bu halk için “Gürcüler dağınık ve çeşitli bir halktır ve Davud Nebi ümmetiyken Mesih milleti yani Hristiyan olurlar ve İncil kitabı ile ibadet ve amel etmeye başlamışlardır. Kitabı kavimlerdir. Gürcü kavimleri on iki farklı dil konuşurlar ve birbirleriyle tercümanlar ile anlaşırılar” der (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 162). Evliya Çelebi'ye göre Gürcüler Hristiyan milletin seçkin bir kavmidir ve Moskov krallarının soyu kesilmesi durumunda Şavşad ya da Dadyan kavimlerinden bir bey alıp Moskov'a kral yaparlar. Evliya Çelebi, Gürcülerin kökeniyle ilgili verdiği bilgileri Gürcistan papazlarının söylemlerine dayandırır. Papazların söylemine göre, eski tarih kitaplarında Gürcülerin kökeni, Keykavus'a ve nice bin pehlivanlara ulaşır oradan Davud Nebi hazretinde son bulur. Gürcü krallarının soylarıyla ilgili ise şu hikâyeyi aktarır; “Gürcistan padişahı öldükten sonra yerine Temerred adındaki kızı babasından miras kalan diyarları yönetmeye başlamıştır. Bir gece güneş parçası bir köle ile içip eğlenirken kız sarhoş olur, köle genç kıza sahip olur ve kız hamile kalır. Ay parçası gibi temiz güzel bir kız doğar, kraliçe yeni doğan kız çocuğunu gizleyip Vat nahiyesine gönderir. Padişah'ın kızı kötü şöhretli olmamak için kendine tecavüz eden seyis genci bir haliç buzu üzerinde kırmızı

ördek avlamaya gönderir. Genç de buza gömülüp suda boğulur. Böylece Padişahın kızı da halkının dedikodusundan kurtulur. Padişahın kızından dünyaya gelen kız da büyüyüp serpilir. Kızı, Beğ Divan adında bir melik oğluna verirler. O kızdan üç oğul olur. Oğlanlar da genç yiğitler olduklarında Gürcistan'ı üçe bölerler, büyük beyzadeye Kutatis ülkesini verirler ki ona Başaçık vilayeti derler. Hâlâ Başaçık taifesinin nesli o büyük beyzade Marula Melik'e ulaşır. İkinci oğula Tiflis ülkesini verirler ki ismi Simon'dur. Küçük oğula Baht vilayetini verirler ki Dadyan kavminin nesli ona dayanır. Dadyan Bey adaletli bir padişah olmuştur ve bütün kefereler ona tabi olmuşlardır. Hâlâ Gürcistan'da bu Dadyan ve Acıkbaş'a itaat ederler. Bütün kefereler kralları tahta çıkışları sırasında Acıkbaş ve Dadyan'ın izniyle kılıç kuşanırlar, bütün kefereler bu sapık krallara tabi olurlar.” (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 162-163).

Elimizdeki kaynaklara göre ise Gürcüler, Kafkasya'nın yerli halklarından ve ilk olarak bugünkü Gürcistan'ın başkenti olan Tiflis şehri yakınlarında varlık göstermişlerdir. Gürcülerin kökenleri ise anlattıkları efsaneye göre Hz. Nuh'un torunlarından olan Targomos'a dayanır. Targomous'un soyundan gelen Kartlos'u ataları olarak kabul ederler. Kartlos Nuh Tufanı'ndan sonra Tiflis ve çevresine yerleşmiştir. Gürcüler Kartlos'a ithafen kendilerine “Kartvel” buldukları yere de “Sakartvelo” demişlerdir. Kartvellere, İranlılar ve Türkler “Gürcü” ismiyle hitap etmişlerdir (Kılıç, 2005). Gürcüler tarihsel olarak Kartlar, Megreller-Lazlar ve Svanlar olarak üç boydan oluşurlar. Tarih boyunca Kartlar (Gürcüler) Gürcistan'ın doğu ve güneyinde, Svanlar kuzeybatısında, Megrel-Lazlar ise Karadeniz'in doğu kıyılarında bulunmuşlardır (Çiloğlu, 1993, s. 12). Günümüzde Gürcülerin büyük bir çoğunluğu Gürcistan Cumhuriyeti'nde bulunurlar. Sınır komşuları olan Türkiye ve Azerbaycan'da da Gürcü azınlıklar vardır.

3. EVLİYA ÇELEBİYE GÖRE KAFKASLARDA SOSYOKÜLTÜREL HAYAT

3.1. KAFKAS DİLLERİ

Kafkas Dilleri üç farklı dil grubunda incelenmektedir. Bu dil grupları Kartvelian (Güney Kafkasya) dil ailesi, Abhaz-Adige (Batı Kafkas) dil ailesi ve Kafkasya'nın asıl dilsel çeşitliliğini sağlayan, Nah-Dağıstan (Kuzeydoğu Kafkasya) dil ailesidir (Comrie, 2008). Kartvelian dil ailesine dahil olan diller arasında Gürcüce, Mikrilce ve Lazca sayılabilir. Abhaz ve Adige dil ailesine ise Abhazca ve Çerkezce dahildir. Nah-Dağıstan dil ailesinde ise Çeçen-İnguş, Lezgi, Avar, Lak, Dargı, Tabasaran, Rutul, Tsahur, Agul halklarının konuştuğu diller vardır (Comrie, 2008). Ayrıca Kafkasya'da Türkçe konuşan halklardan Kumuklar, Karaçay-Balkarlar, Nogaylar vardır. Nogayların dili Türk lehçelerinden Kıpçak grubuna dahildir (Tavkul, 2006). Evliya Çelebi de eserinde bu dillerden örneklere yer vermiştir.

Evliya Çelebi konakladığı yerlerdeki halkları sadece gözlemlemekle kalmayıp onlarla anlaşabilmek için az da olsa dillerini öğrenmeye çaba göstermiştir. Seyahatnamesinde bahsettiği dillerden bazı kelimeleri ve cümleleri örnek olarak okuyucusuna sunar. Yaptığı seyahatlerinde halklarla ilgili yaptığı gözlemlerini aktardığı bu kelime örnekleriyle pekiştirmiştir. Gittiği memleketlerin dillerine karşı olan ilgisini “dünya seyyahı ve insan dostu olan ârif kimselerin kendisine zarar veya fayda geleceğini anlaması için ve kendisine ekmek bulup, rehber edinecek kadar dil bilmesi gerektiği” şeklinde açıklar. “İnsanlara anlayışlarına göre (akıllarının alacağı şekilde) hitap edin” ayetini hatırlatır (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 61).

Evliya, Kafkasya seyahatlerinde de ona oldukça yabancı gelen Kafkas dillerini anlamaya gayret etmiş ve bu gayretini eserine yansıtmıştır. Okuyucusuna Abhaz, Nogay, Çerkez, Gürcü ve Mikril dillerinden örnekler sunmuştur.

Eserinde öncelikle yer verdiği Abhaz halkının dili hakkında yorum yapar ve dillerinden örnekler verir. Abhaz diliyle ilgili olarak “Sanki saksâğan kuşu dili gibidir, gayet zeki tabiatlı, akıllı, kıvrak ve taklitçi adam gerektir ki Abhaz kavmiyle sohbet edebilsin.” der. Örnek

olarak verdiği kelimelerin alışveriş edip anlaşmazlığa düşerken hatırında kalanlar olduğunu belirtir.

Tablo 1: Evliya Çelebi'nin Abhaz dili için örneklendirdiği kelimeler.

<i>Akı</i> bir	<i>fiba</i> altı	<i>akı zuba</i> on bir	<i>ukıl</i> kalk	<i>sıkıçam</i> gitmem
<i>vüba</i> iki	<i>bızba</i> yedi	<i>vuba zuba</i> on iki	<i>umçın</i> gitme	<i>uzumçozivey erpiş</i> niçin gitmezsin oğlan
<i>İhpa</i> üç	<i>aba</i> sekiz	<i>ve'y</i> gel	<i>ârpış</i> oğlan	<i>sera izdirvey ben</i> bilirim
<i>bışba</i> dört	<i>jiba</i> dokuz	<i>uçi</i> git	<i>sıçab</i> giderim	<i>orâ yudırvâ sen ne</i> bilirsin
<i>Huba</i> beş	<i>zuba</i> on	<i>utuy</i> otur	<i>abhuş</i> kadın	<i>vhaç fissı</i> canım gözüm
<i>vavhuzva</i> sayıklar mısın	<i>serâ isızget</i> bana yeter	<i>aris izuhuvazivey</i> böyle niçin söylersin	<i>ishuvâzivey</i> ne söylüyorum	<i>sera izdirvâ benim</i> bildiğim
<i>serâ isıjdıram ben</i> bilmem	<i>orâ yuhuvâ senin</i> söylediğin,	<i>orâ yudırvâ</i> sen bilirsin	<i>âncğı av'akı ırruş</i> Allah'ım ve halk hakkıyçün,	<i>akâ orâ ukâhob</i> amma senin akim yoktur
<i>ini sıjdirem</i> <i>ânceriş bir şey</i> bilmem vallahi	<i>ançrniş apış amla</i> <i>sıpşnıvy</i> vallahi Abaza karnım açtır	<i>sıçap pasta yufrim</i> giderim pasta yerim		

Kaynak: *Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 61-62.

Bu kelime veya deyimlerinden başka iki de küfür nakleder. Kelimelerle ilgili olarak ise “Kaleme gelmede buna benzer yazılır, ama söylenişte çok zor özel lehçelerdir.” der (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 61).

Tablo 2: Evliya Çelebi'nin Sadşe Abhazların dillerine dair verdiği kelime örnekleri.

<i>Ve</i> bir	<i>Pili</i> dört	<i>ipli</i> yedi	<i>zu</i> on	<i>sehâ</i> ekmek	<i>fe</i> peynir
<i>Toka</i> iki	<i>eşuu</i> beş	<i>uga</i> sekiz	<i>vezu</i> on bir	<i>ga</i> et	<i>çevah</i> yoğurt
<i>Şe</i> üç	<i>fun</i> altı	<i>ipgi</i> dokuz	<i>tokazu</i> on iki	<i>bizi</i> su	<i>ha</i> armut
<i>musuv</i> üzüm	<i>lahmak</i> incir	<i>laka</i> tuz	<i>udetu</i> kalk	<i>sebuyken</i> nereye gidersin	<i>sevuskağ</i> <i>sikve</i> işim var giderim
<i>utes</i> otur	<i>veyke</i> gel	<i>sikeve</i> giderim	<i>Umke</i> gitme	<i>viçile şikenog</i> hırsızlığa gideriz	<i>hoj gavid</i> <i>aşgid</i> bir domuz yedek

Kaynak: *Seyahatnâme*, c. II, s. 62.

Çerkezistan sınırında bulunan Çobaneli Nogayların dilleriyle ilgili olarak ise Tatar kavminden olduklarını fakat dillerinin daha farklı olduğunu yazar.

Tablo 3: Evliya Çelebi'nin Nogay dilinden örneklendirdiği kelimeler.

<i>pır</i> bir	<i>beş</i>	<i>tokuz</i>	<i>Çalap</i> Allah	<i>cavadan</i> Allah	<i>muna</i> <i>cıvıktır</i> işte yakındır	<i>aytım bar</i> sözüm var	<i>şura</i> oğlan
<i>ikiz</i> iki	<i>altı</i>	<i>on</i>	<i>yalavaç</i> peygamber	<i>coluktuk</i> rast geldik	<i>bir baş</i> <i>urtım</i> bir rica ettim	<i>tuvalar</i> <i>yasadım</i> dualar yaptım	<i>cügür kişi</i> seğirt adam
<i>üş</i> üç	<i>Cedi</i> yedi	<i>sadaklap</i> tirkeşli	<i>Savat</i> pusat	<i>kübeli</i> zırlı	<i>koş kazan</i> ağırlık yükü,	<i>alay col</i> <i>bersin</i> Allah yol versin	<i>karaşılarım</i> iş erlerim

Tablo 4: Evliya Çelebi'nin Mamaluka (Kabarday) Çerkezlerinin kelimelerinden verdiği örnekler.

<i>zı</i> bir	<i>şı</i> altı	<i>tujfe</i> beş	<i>ko</i> domuz	<i>şıy</i> at	<i>şeğeb çağ</i> yoğurt	<i>teduşkay</i> neredeydin
<i>Tuku</i> iki	<i>bili</i> yedi	<i>pısı</i> on	<i>melî</i> koyun	<i>şıdı</i> eşek	<i>şovu</i> bal	<i>şüfaşafış</i> hoş geldin
<i>sı</i> üç	<i>Yı</i> sekiz	<i>çaku</i> ekmek	<i>piçerin</i> keçi	<i>kadırge</i> katır	<i>ka</i> getir	<i>thmesı sakı</i> evde idim
<i>pılıh</i> dört	<i>buğu</i> dokuz	<i>pısı</i> su	<i>sine</i> kuzu	<i>lev küçük</i> domuz	<i>köye</i> peynir	<i>ül</i> et
<i>Ude hil</i> <i>leş</i> Cadı köpek eti ye	<i>Ve hel wes</i> <i>şedis wağs ha</i> Köpek etin sen yersin bana ye dersin	<i>Sıd usihh</i> <i>kuşawuka</i> niçin bana puşt dersin	<i>Sıdafevka</i> <i>teğu</i> niçin böyle yâve söylersin hırsız	<i>Şufaçına</i> <i>şıdfesmukağ</i> senden korkar mıyım niçin söylemem	<i>Uyane gudi</i> <i>sevik</i> edebde valideni filân edeyim	<i>şıdıpsı</i> edebde eşek filân edici

Kaynak: *Seyahatnâme*, c.VII, s. 290.

Tavustan pişkövünde bulunan Çerkez kavminin dilinin Gürcü, Acem ve Kumuk diliyle karışık olduğunu, tüccarların ve reayaların ise Moskov dilini de bildiklerini yazar (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 295). Dağıstan'da bulunan Dadyan-ı Irak şehrinden aktardığı mezar taşı yazılarının dilleri için ise genellikle bu bölgede Moğol, Boğol, Kaytak, Kumuk, Legzi, Lezgi, Çağatay, Kahtâniye ve Lavî dilleri gibi diller olduğunu yazar (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 295).

Gürcülerin diliyle ilgili olarak yalnızca kelime örneklerini aktarmakla kalmıştır.

Tablo 5: Evliya Çelebi'ye göre Gürcüce kelimeler.

<i>Ert</i> bir	<i>eksi</i> <i>altı</i>	<i>huti</i> beş	<i>pıshal</i> armud	<i>ithili</i> findık	<i>Pızuli</i> dut	<i>kal</i> karı
<i>ori</i> iki	<i>şudi</i> <i>yedi</i>	<i>Ati</i> on	<i>kuvah</i> kabak	<i>nesu</i> kavun	<i>koko</i> kız	<i>çikal</i> su

<i>sami</i> üç	<i>ruvay</i> sekiz	<i>horc</i> et	<i>leğüy</i> incir	<i>puroçöğuli</i> nar	<i>bal</i> kiraz	<i>çori</i> katır,
<i>othi</i> dört	<i>çihray</i> dokuz	<i>gina</i> şarâb	<i>kurzeri</i> üzüm	<i>harbucaki</i> karpuz	<i>Puri</i> ekmek	<i>viri</i> eşek
<i>kadmobrunde</i> <i>dame koça</i> <i>mama</i> <i>dagerçepeğu</i> dön beri, öp beni, babanın başıyçün olsun	<i>daced</i> <i>bico</i> otur oğlan	<i>Ar</i> <i>savides</i> <i>hitnam</i> gitme yabana	<i>cağli</i> <i>kudyan</i> köpek yaramaz	<i>akimod bico pur</i> <i>camos</i> gel oğlan ekmek yiyelim	<i>çağma deda</i> <i>moktams</i> valideni köpekler ..ksin	<i>Patori erti ori</i> <i>bicem har</i> <i>dacid agdos</i> Ağa bir iki oğlanım var durur alır mısın

Kaynak: *Seyahatnâme*, c. II, s. 161.

Mikril halkına “rezil, zelil Mikril halkı” der ve onlar için olumlu ifadeler kullanmaz. Dilleri için ise özel bir lehçe olduğunu ve saçma sapan kelimeleri olduğunu yazar (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 183).

Tablo 6: Evliya Çelebiye göre Mikrilce kelimeler.

<i>Arti</i> bir	<i>jri</i> iki	<i>sumi</i> üç	<i>othi</i> dört	<i>huti</i> beş
<i>Pişkuy</i> altı	<i>işküti</i> yedi	<i>ruvo</i> sekiz	<i>çoğor</i> dokuz	<i>vuti</i> on
<i>artivuti</i> on bir	<i>kobal</i> ekmek	<i>Dachir</i> ateş	<i>dudi</i> baş	<i>cuhu</i> sığır
<i>uşhuri</i> koyun	<i>Por</i> kalkan	<i>dişke</i> odun	<i>çoğor</i> köpek	<i>içim</i> tuz
<i>gin</i> buzağı	<i>dorkat</i> kuşak	<i>gac</i> domuz	<i>gtrni</i> eşek	<i>tut</i> ay

<i>kol</i> peynir	<i>mercvan</i> yoğurd	<i>fuc</i> zeker	<i>çur</i> ferc	<i>içhen</i> at
<i>çay</i> adam	<i>vay</i> gel	<i>dahod</i> otur	<i>melavlı</i> gitme	<i>tina</i> kız
<i>arti ğaç oçkom</i> bir domuz yiyelim	<i>oçkom</i> yiyelim	<i>âşmurt</i> buraya	<i>vangi hodi</i> seni kesem	<i>vay çay</i> gel adam
<i>açğıvadiri girin</i> <i>ye ğaç açğıvar</i> <i>bico</i> s..tiler eşek mi domuz mu s..ti oğlan	<i>kadmobrunde</i> <i>dame koça mama</i> <i>dagerçepeğu</i> dön beri, öp beni, babanın başıyçün olsun	<i>çoğor diyas kan</i> <i>migi şay hod</i> kelbler ananı ve babam ve seni yef'allesin	<i>teni yavo biçovo</i> <i>hatme gafa</i> <i>biçovo cuhu</i> dilerim Hak seni taş eylesin oğlan sığır	

Kaynak: *Seyahatnâme*, c. II, s. 183.

Evliya Çelebi aktardığı küfürlerle ilgili olarak seyyahların kendilerine sövüldüğünü anlayıp buldukları memlekette herkesle güzel geçinip buldukları yerden esenlikle çıkabilmeleri için küfürleri de bilmeleri gerektiğini yazar (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 183).

Evliya'nın kaydettiği bu kelimelerin tamamen kendi tecrübelerine dayandığı anlaşılmaktadır. Zira verdiği örneklerin en başında rakamlar yer almaktadır. Gittiği yerlerde temel ihtiyaçlarını karşılamak için yaptığı alışverişlerde rakamlara para hesabında ve takas usulünde ihtiyacı olmalıydı. Günlük konuşma dilinde sık kullanılan geldim, gittim, yedim, içtim gibi kelimeleri aktarması bu halklarla birlikteyken onlarla tercüman olmadan anlaşmaya gayret ettiğinin bir göstergesidir. En çok örnek verdiği kelimelerin başında yiyecek ve içecek isimleri vardır. Evliya, yemeyi içmeyi seven biri olduğunu bu örneklerde de göstermektedir. Ayrıca o bulunduğu yerin insanıyla geçinmesine göre kelime kullanmıştır. Buna göre Nogaylarla iyi geçindiğini söyleyebiliriz zira onların diliyle ilgili verdiği kelime örneklerinde küfür ve hakaret içeren örnekler bulunmamaktadır. Mikril halkına dair olan izlenimleri ise tam tersidir. Verdiği örneklerde bolca küfür ve hakarete yer verdiği gibi

onların Hristiyan kavimleri içerisinde pespaye, zelil ve rezil aşağılanan bir kavim olduklarını yazmıştır (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 183).

3.2. KAFKASYA'DA İNANÇ

Batı Kafkasya'daki Abhaz ve Çerkezlerin eski inançları farklı kültürlerden etkilenmişti. Bu halkların eski inançlarında çeşitli doğa olaylarıyla ilişkilendirdikleri tanrı ve tanrıçaları vardı ve hepsi için farklı tören ve ayinler düzenliyorlardı. Ayrıca deniz ticareti sayesinde Karadeniz'in doğu kıyılarında bulunan Yunan ve Roma kolonileriyle etkileşimde bulunmaları onların inançlarını da etkilemişti (Tavkul, 2009, s. 429-430). Bu halkların inandıkları yıldırım, ateş, demir, orman ve bal tanrısı gibi çeşitli tanrıları vardı. Tavkul'un naklettiği bilgilere göre, yıldırım çarpmasından ölen kişilerin şehit olduğuna inanıyorlardı ve onun için eğlence düzenliyorlardı. Ayrıca cesedi, yıldırım çarptığı yerde bir ağaca asarak üç gün burada üç gün de ölenin evinde eğlendikten sonra gömüyorlardı. Çerkezler meşe ağacının da kutsal olduğuna ve tanrısal bir ruh taşıdığına inanıyorlardı. Bu nedenle bütün önemli görüşmelerini bu ağacın altında gerçekleştiriyorlardı. Avcıları ve ormanları koruduğuna inandıkları *Mezitha* isimli tanrıların ise altın tüyleri olan bir yaban domuzunun üzerinde gezdiğine inanıyorlardı ve ona ormanların gölge kısımlarında ibadet ve dua ediyorlardı (Tavkul, 2009, s. 420-423).

Batı Kafkasya halkları VI. yüzyılda Bizans İmparatoru Jüstinyen'in etkisiyle Hristiyanlıkla tanışmışlardı. Bu halklar Hristiyanlığı kabul etmiş görünseler de geleneklerinde yer alan tanrılarından ve ritüellerinden vazgeçmemişlerdi. Hristiyanlık adetleriyle kendi geleneklerini harmanlayıp farklı bir inanç sistemi geliştirmişlerdi (Namıtok, 2003, s. 83-84).

Sonraki yıllarda bu halklar bölgedeki Türk hakimiyetinin artmasıyla İslam ile tanışmışlardır. XVIII. yüzyılda Osmanlı hakimiyeti ve Kırım Tatarları sayesinde İslamiyeti tanımış olsalar da kendilerine özgü gelenekleri ve asi yapıları nedeniyle Müslümanlığı benimsemeleri çok uzun zaman almıştır. Kabardeyler İslamiyeti tamamen benimseyen ilk Çerkez kabilesi olmuştur. Diğer Çerkez kabileleri arasında İslamiyet XIX. yüzyılın sonlarına doğru hakim

din olabilmiştir. 1840 ve 1850 arasında İmam Şamil'in müridizmi yayan vaizleri sayesinde İslamiyet Çerkezler arasında daha hızlı yayılmış ve kabul görmüştür (Tavkul, 1998).

Doğu Kafkasya halkları ise İslamiyet ile daha erken yıllarda tanışmışlardı. Arapların VIII. yüzyılda Hazar bölgesine yaptığı seferlerle bu bölgeye gelen Müslüman Arap grupları Dağıstan'a yerleşerek bu bölgede İslamiyetin yayılmasını sağlamışlardı. X. yüzyılda Dağıstan bölgesinin büyük bir çoğunluğunda İslamiyet hakim din olmuştu (Tavkul, 1998).

Gürcüler ise IV. Yüzyılda Azize Nino sayesinde Hristiyanlık ile tanışmışlardı. Dönemin güçlü devletlerinden olan Bizans İmparatorluğuyla yakınlık kurmak isteyen Kral Mirian Doğu Gürcistan'da Hristiyanlık'ı resmi din olarak ilan etti (Çiloğlu, 1993, s. 38). Takip eden yıllarda Gürcü kilisesi kuruldu ve İncil Gürcüce'ye tercüme edildi ve Hristiyanlık Gürcüler arasında benimsenip kalıcı bir din halini aldı (Karamanlı, 1996).

Evliya Çelebi ise Kafkas halklarının inançlarıyla ilgili olarak benzer bilgiler vermektedir. Onun eserinde Müslüman olan halklarla ilgili olumlu ifadeler kullanırken farklı inançları olan halklarla ilgili pek fazla olumlu ifade kullanmaması dikkat çekmektedir. Kafkasya seyahatlerinde karşılaştığı Abhaz, Çerkez, Gürcü ve Dağıstan halklarının inançlarıyla ilgili yorumlar yapmayı da unutmamıştır.

Öncelikli olarak bahsettiği Abhaz aşiretleri ona göre çoğunluk olarak belli bir inanca sahip olmayan hırsız ve asi kavimlerdir. Diğer Abhaz aşiretlerinden farklı olarak Arıt aşiretiyle ilgili yiğit, cesur ve hırsız olmadıklarını domuzlarının çok olduğunu ve herhangi bir inanca sahip olmadıkları halde doğru sözlü bir kavim olduklarını yazar. Hırsızlık ve saldırganlıklarıyla tanınan Kamış aşiretinin köylerinde İstanbul ve Mısır'dan göç etmiş olan Müslüman Tophane Abhazlarının bulunduğunu ve bunların iyi Müslümanlar olup köylerinde mescitlerinin dahi olduğunu yazar (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 57-60).

Bizans Tarihçisi Prokopis'in verdiği bilgilere göre Abhazlar geleneksel inançlarınca ağaca tapıyorlardı ve Bizans İmparatoru Jüstinyen sayesinde Abhazlar arasında Hristiyanlık yayılmıştı (Namıtok, 2003, s. 83-84). Aynı bilgiyi XIX. yüzyılda Abhazlarla karşılaşmış olan Trabzonlu rahip Bıjışkyan'ın seyahatnamesinde de görüyoruz. Ona göre Abhazlar *tapşi*

ismini verdikleri ağaçlara tapıyorlardı ve Hristiyanlıktan kalma bazı gelenekleri devam ettiriyorlardı (Tavkul, 2009, s. 128-129).

Bu bilgilerden yola çıkarak Abhazlar için belli bir dine inansalar da geleneksel inanç biçimlerinden vazgeçmeyen bir yapıda oldukları söylenebilir.

Evliya'nın anlatımına göre Abhazların inancı içerisinde ilginç bir cenaze âdeti de yer alıyordu. Buna göre Abhazlar aşiret reislerinden biri öldüğü vakit beyin cesedini bir sandukanın içerisine koyup yüksek bir ağaca asıyorlardı. Daha sonra bu sandukanın içerisindeki cesedin üzerine arılar bal yapıyordu. Abhazlar, zamanı geldikçe bu balları toplayıp pazarlarında satıyorlardı (*Seyahatnâme*, c.II, 1998, s. 57-60). Bu balın ölünün ruhu ile özdeşleştiğine ceset yoluyla diğer insanları mutlu ettiğine inanıyorlardı.

Evliya, Çerkezlerin inançları ve yaşam biçimleriyle ilgili olarak ise Abhazlara yakın ifadeler kullanmıştır. Şagake Çerkezlerinin inançlarıyla ilgili olarak kâfir ya da Müslüman olmadıklarını, kâfir denildiğinde çok öfkelenediklerini aktarır. Bir yandan da "Behey Müslüman desen ses çıkarmazlar." der. Onların inanç olarak haşri neşri(diriliş) inkâr ettiklerini ve "İnsanlar ot gibi bitip yitip giderler" dediklerini ve mezheplerinin Mecusîlik olduğunu yazar (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 276). Bu sadece bir benzetme olup Mecusiliğin Kafkaslarda etki alanı bulduğuna dair hemen hemen hiç bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Evliya, Çerkezlerin hem ateşe hem de ağaca tapmalarına bir örnek sayılabilecek ilginç bir adetlerinden de bahseder. Buna göre Çerkezlerin yemeğe başlamadan önce ağaç sofraları meydana geldiğinde bir balmumunu yaktıklarını ve sofradaki herkesin birer kere "Danu danu Mamaluk" deyip muma tapındığını, aynı ritüeli yemek sonunda da yaptıklarını anlatır (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 277). Ayrıca Evliya Çelebi, Âdemi Çerkezlerinin de beldelerinde bulunan büyük bir ağaca taptığını yazar. Buna göre Çerkezlerin her gece bu ağacın çevresini mumlar ile aydınlatıp ağaca tapındıklarını ve her birinin ağacın gövdesine demir parçalarından çaktıklarını, yıllardır süre gelen bu âdet nedeniyle ağacın her yerinin demir parçalarıyla kaplı olduğunu yazar. Çerkezlerin ağaca demir çakma sebebinin ise ağaçta işareti olanlara ağacın şefaati edip cehennem azabından kurtaracağına inanmaları olduğunu kaydeder. Evliya Çelebi yerli halka bu ağacın hikmetini sorduğunda "İskender-i Zülkarneyn Yecüc Seddi'ni yapıp buraya gelip konduğunda Cebrail bu ağacı cennetten

Allah'ın emriyle İskender'e getirmiştir. İskender peygamber de yeri kazmış, Hazret-i Hızır bu ağacı dikmiştir. İşte onun için bu ağaç altında balmumları yakıp ibadet ederiz." cevabını aldığını kaydeder (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 281). Evliya'nın Âdemi kavmiyle ilgili verdiği bilgilere bakarak buların bazı mitolojik hikayelerle karışık belirsiz bir inanca sahip oldukları kanaati uyanmaktadır.

Takaku olarak adlandırılan başka bir Çerkez kavmi için ise diğerlerinden farklı bir inançları olduğunu yazar. Evliya'nın aktardığına göre bu Çerkez kavminin adamlarının sakalları diğer Çerkezler gibi tıraşlı değildir ve bu halk Hakk'a secde ederler fakat kıyamet gününü ve ahiret inancını bilmezler. Evliye Çelebi'ye göre bunlar, pislik yediği için domuz ve tavuk tüketmeyip, kendilerine göre haram olan şeylerden uzak durdukları, şarap ve boza içmedikleri için yarı Müslüman denilse yanlış olmaz (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 284).

Bolatkey Çerkezleri için de hemen hemen aynı ifadelere yer verir. Ona göre Bolatkey Çerkezlerinin çoğu Müslümanım diye namaz kılar fakat domuz yemekten de çekinmezler (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 285). Mamşuh Çerkezlerinin ise kitabi bir mezhepten olmadıklarını, tavuk ve domuz yemediklerini ve kesinlikle hırsızlık yapmadıklarını aktarır. Ayrıca bu kavmin bal, peynir, bakla, nohut ve pasta gibi yiyecekleri olduğu sürece bıçak ile boğazlanmış hayvan eti yemediklerini de yazar (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 286). Bu özelliklerine bakarak doğaya ve canlılara saygı duyan bir inanca sahip oldukları söylenebilir. Ayrıca bu Çerkez kavminin garip bir cenaze adeti olduğunu da aktarır. Buna göre biri öldüğünde insanlar düğün yeri gibi toplanıp yiyip içip eğlenirler. Cenazelerinde bir hikayeci ölen kişinin yiğitliğini, asaletini, cesaretini, işini, gücünü, kazancını överken elindeki tahtaları söz başlarında şakırdatıp öttürerek ölünün başında insanları güldürür. Bu kavim ölüyü gömmek yerine aylardan korumak için tabutun içinde yüksek bir ağacın tepesine iliştirirler. Ceset burada çürüyünceye kadar kalır (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 286).

Bozodok Çerkezleri de garip bir cenaz âdetine sahipti. Onlar ağaçların içini sandık gibi oyup kapak kısmına ise iki delik açıp içerisine ölülerini yerleştiriyorlardı. Daha sonra arıların bu deliklerden girip bal yapmasını bekliyorlardı. Arılar bal yapmadığında ise ölülerinin cehennemlik olduğuna inanıp onun ruhu için domuzları kurban edip dağıtıyorlardı. Evliya Çelebi Bozodok Çerkezlerinin inancını sapkın bir inanç olarak tanımlamıştır (*Seyahatnâme*,

c.VII, 2003, s. 285). Bu inanç her ne kadar sapkın olsa da onların bir ahiret inancına sahip oldukları bu anlatımdan anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin bu garip bal ile ilgili başından geçen olaya bir önceki bölümde yer verildiğinden burada yeniden değinilmemiştir.

Ayrıca Evliya, Bozoduk Çerkezlerinin cenaze âdetlerini anlatırken “diğer Çerkezler gibi ölülerini toprağın altına gömmezler” ifadesini kullanmıştır. Buradan Çerkezlerin genellikle ölülerini gömdüğü anlaşılmaktadır.

Kabartay vilayetindeki Çerkezlerin inançlarıyla ilgili ise ilginç bilgiler verir. Onların kitabi bir inançları olmadığı halde pişkövlerinde bulunan Hazreti Penç Hasan isimli ziyaret makamına oldukça hürmet ettiklerini ve bu türbeyi kendilerine hâkim ve kadı ettiklerini yazar. Hazreti Penç Hasan'ın zamanında Dağıstan, Kumuk ve Kaytak kavimlerini İslâm'a davet etmek için elçilerle birlikte sağ elinin suretini mürekkeple bir kâğıda basıp yarlık olarak bu kavimlere göndermiştir. Onlar da "İştittik ve kabul ettik" diyerek İslâm ile şereflenmişlerdir. Daha sonra Hz. Penç Hasan'ın mübarek elinin resmini bu mahalde demir sanduka içine koyup buraya gömüp üzerine türbe yapmışlardır. Kabartay Çerkezlerinin bu türbeye inanmalarıyla ilgili Evliya “Bir kişinin malı çalındığında tahmin ettikleri kişiyi Penç Haşan ziyaretine götürüp kapısına el vurdururlar. Eğer o kişi suçlu ise kapıya el vurmaya korkup aldığı malı söyler ve sahibine verir. Eğer suçlu değil ise cüret edip kapıya el vurup kurtulur. Eğer suçlu ise halktan utandığı için cesaretle kapıyı tutarsa, Allah'ın izniyle kapkara yanıp ölür. Nice bin kâfirler ve Müslümanlar bu türbenin kapısı önünde gömülüdürler. Bu el vurulan türbe kapısının tahtası "Hazret-i Nuh'un gemisi tahtasıdır." derler” der (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 287). Bu vilayetten sonra Büyük Kabartay Pişkövü hakkında bilgiler verir. Buranın halkı Kabartay vilayetindekilerin aksine Müslüman'dır. Evliya bu halkın Mehmed Giray Han'ın etkisiyle Müslüman olduğunu kaydeder. Beldelerinde İslam dini için önemli olan hamam, cami, han ve mescitler inşa edip, Kur'an öğrenmeye başladıklarını yazar. Hutbelerindeyse sırayla Osmanlı sultanı, Kırım hanı, Dağıstan beyi ve kendi beyleri Müşevviş Bey'in adını okuduklarını kaydeder (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 298). Dağıstan sınırına yakın olan ve yine Çerkezlerin sakin olduğu Tavustan pişkövü halkının ise Çerkez kafirlerinden oluştuğunu fakat Müslüman bir azınlığın olduğunu da yazar. Ayrıca bu pişkövde iki cami ve yedi mescit olduğunu, hutbelerin ise önce Dağıstan

padişahına, sonra kendi beyleri olan Kocur Sultan adına okunduğunu aktarır (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 295). Evliya Çelebi'nin aktardıklarına bakarak batıda yaşayan Çerkezlerin inancının doğuda yaşayanlara göre daha zayıf ve belirsiz olduğu söylenebilir.

Evliya'nın aktardığına göre Kafkas halklarından doğru ve kitabi bir inanca sahip olan halk Dağıstan halkı idi. Evliya Dağıstan Vilayeti halkı için *mümin, muvahhid, tevhid ehli* ifadelerini kullanarak Şafi mezhebinden olduklarını yazar. Ayrıca bu vilayetin beyleri de oldukça dindar Müslümanlardır. Evliya dört mezhep şeyhülislâmlarının padişahın üst yanlarında oturduğunu ve bu diyarda hükmün "*bu Allah'ın kitabının bir hükmüdür*" diyen âlimlere ait olduğunu yazar. Evliya, Şafiî mezhebinden tutucu Müslümanlar olan Dağıstanlıların Acemlerden hiç haz etmeyip, Acem tüccarlarla alışveriş dahi yapmadıklarını nakleder (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 298).

Evliya Çelebi'nin kitabi bir dine inandıklarını aktardığı başka bir Kafkas kavmi ise Gürcülerdir. Ona göre Gürcüler, müşrik kavimlerin Yahudilerden sonra ikincisidirler. Evliya Dadyan, Şavşad, Kuril, Açıkbaş ve Mikril gibi çeşitli kavimlere ayrılan Gürcülerin İncil ile ibadet ve amel ettiklerini yazar (*Seyahatnâme*, c. II, 1998, s. 161).

3.3. KAFKAS KADINLARI

Evliya Çelebi karşılaştığı ve gözlemleyebildiği halkları tasvir ederken kadınlar için ayrı bir bölüm açmayı ihmal etmemektedir. Evliya Çelebi yaptığı tasvirlerle okuyucunun zihninde bahsi geçen coğrafyanın kadınları hakkında bir resim oluşmasını sağlar. Evliya, Kafkasya'da birçok kavimle karşılaşmasına rağmen sadece Çerkez ve Nogay kadınlarının giysileri ve görünüşleri hakkında ayrıntılı tasvirler yapmıştır. Diğer kavimlerin kadınlarıyla ilgili betimleme yapmamasının muhtemel nedeni gittiği yerlerde gözlem yapacak kadar konaklamaması ve bu bölgelerdeki notlarını eksik almış olması olmalıdır. Zira Dağıstan kadınlarının ölümleri ve hac yolculukları dışında evlerinden çıkmadıklarını dahi aktarır.

Evliya'nın Kafkas kadınlarıyla ilgili olarak verdiği bilgilerden yola çıkarak Kafkasya'nın batısında yaşayan kavimlerin daha özgür bir anlayışa sahip oldukları düşünülebilir. Evliya Çelebi Çerkez kadınlarının giysilerini tasvir ederken cümlesine "bütün kadınlar" diyerek

başlar yani burada bu ifadeyi kullanacak kadar çok kadınla karşılaşmıştır. Evliya'nın aktardığı bilgiler ışığında Çerkez vilayetlerindeki kadınların daha özgür olduğu ve sosyal yaşam içerisinde yer aldığı sonucuna varılabilir.

Türk kökenli bir halk olan ve Çerkezistan'ın batı sınırında bulunan Çobaneli Nogay kadınlarını tasvir ederken giyim şekillerinin yanında yüz özelliklerini ve ata binip ok ve kılıç kullanabildikleri bilgisini de verir (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 271). Evliya yüz özelliklerini tasvir edebilecek kadar Nogay kadınlarını yakından görebilmiştir. Nogay kadınlarının at binip ok ve kılıç kullanmaları ise Orta Asya Türk kadını özelliklerini taşımalarının bir göstergesidir. Bu betimlemeden Nogay kadınlarının Orta Asya Türk geleneğine uygun bir biçimde sosyal yaşamın içerisinde bulunduğu söylenebilir.

Evliya Çelebi, Kafkasya'nın doğusunda kalan Dağıstan bölgesindeki kadınlarla ilgili olarak ise ölümleri ve hac yolculukları haricinde evlerinden dışarı çıkamadıklarını aktarır. Evliya bu durumla ilgili olarak hafif alaycı bir tavırla "*Kadınlara bu nâzenin ömürlerinde cenazeleri büyük seyirliktir*" der (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 300). Evliya'nın aktardıklarına bakarak Dağıstan halkının diğer Kafkas halklarına göre daha muhafazakâr bir yapıya sahip oldukları söylenebilir.

3.4. KAFKASYA'DA İLGİNÇ HÂDİSELER

Evliya Çelebi seyahatnamesinde yolculukları, gördüğü şehirlerin ve halkların yanında buralarda gördüğü kendisine ilginç gelen olayları ve hikayeleri de aktarır. Kafkasya bölgesinde de enteresan durumlarla karşılaşmıştır.

Hatukay Çerkezlerinin Obur Dağı eteğindeki Pedsî Köyü'nde konakladığı sırada bir gece vakti garip bir olaya tanıklık ettiğini aktarır. 24 Nisan 1666 gecesinde bir anda gökyüzünde şimşekler çakar ve ortalık gündüz vakti gibi aydınlanır. Evliya hemen bu garip durumu yerli halka sorar ve "Vallahi yılda bir kere bu kara koncolos gecelerinde Çerkez oburlarıyla Abaza oburları gökyüzünde uçup büyük cenk ederler. Şimdi dışarı çıkıp korkmadan seyredin." cevabını alır ve yetmiş-seksen kişiyle silahlanıp cadıları izlemeye çıkarlar. Evliya "obur" ismi için "meğer obur diye sihribaz cadılara derlermiş" diye açıklama yapar. Abaza

büyücülerinin Obur Dağı ardından köklerinden kopmuş büyük ağaçlar, küpler, tekerlekler, hasırlar, tekneler ve fırın süpürgeleri gibi çeşitli eşyalar üzerine binip uçarak Obur Dağı'na geldiklerini kaydeder. Çerkez cadılarının ise Habeş Dağı içinden saçları dağınık, dişleri fil dişi gibi dışarı çıkmış, gözlerinden, burunlarından, kulakları ve ağızlarından gemi direkleri gibi ateşler havaya saçarak, ellerinde yılanlar, ipler, adamlar, at ve deve kellelerine, at leşlerine, sığır leşlerine, gemi direklerine ve deve ölülerine binip Obur Dağı üzerine geldiklerini ve Abaza cadılarıyla sabaha kadar gökyüzünde çarpıştıklarını yazar. Çarpışma esnasında şiddetli bağırış ve gıcırtilar duyulduğunu ve yerdeki insanların üzerine keçe, hasır ve sırik parçalarının düştüğünü yazar. Çarpışmanın sonlarında ise gökyüzünden adam, at, deve kelleleri ve leşleri, küp kırıkları, tekne parçaları, araba tekerlekleri, fırın süpürgeleri, aba, keçe, tabut ve teneşirlerin düşmesinin sonucunda taşrada olan atların boşandığını ve güçlkle zapt edildiğini aktarır. Cadı savaşının sonunda yedi Çerkez oburuyla yedi Abaza cadısı birbirlerinin boyunları altlarına başlarını sokup yere düşerler Çerkezler oburları birbirlerinden ayırırlar. Abaza oburu iki Çerkez'in kanını içip ölür, diğer Abaza cadılarının beşi sağ kalıp yerden havalanıp giderler. Çerkez oburunun kanını emen iki Abaza cadısını Çerkezlerin yakarak yok ettiğini kaydeder. Evliya sabah halkla birlikte silahlanıp havada oburların cenk ettiği yere gider ve burada Mengerus fili leşleri, mezardan çıkmış insan leşleri, bardak, çanak, hasır, yılan, çıyan, keçiler, koyunlar ve ayıların ölüleri ve çeşitli korkunç şeylerin zemini kaplamış olduğunu aktarır (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 279).

Evliya şahit olduğunu iddia ettiği bu olayla ilgili olarak “bu tarz şeylere kesinlikle inanmazdım, ama bizimle olan askerin nice bini görüp hayrette kaldılar. Çerkezler de 40-50 yıldan beri bu mertebede kalabalık oburların cenklerini görmemiştik, arada beş-on tanesi birbirleriyle yerde arabalarıyla ve küpleriyle cenk ederken havaya da çıkarlardı, ama bu gece acayip seyirlik oldu dediler” der (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 279). Yani o, çok nadir rastlanan bir olayın şahidi olmuştur. Ya da halk arasında efsane gibi dolaşan bir olayı kurgulayıp yaşamış gibi okuyucusuna sunmuştur.

Türk tarihinde de bu tarz cadı ve obur olayları kayda geçmiştir. Bunlardan XVI. yüzyılda Şeyhülislam Ebussuud Efendi tarafından hortlaklarla ilgili verilen fetva dikkat çekmektedir.

Bu fetvada Ebussuud Efendi Selanik'te ortaya çıkan ve hortlak olduğu düşünölen cesede yapılması gerekenlere açıklık getirmiştir. Buna göre;

“Soru: Bazı insanlar ölüp gömüldükten sonra, mezarında kefenini yutup, uzuvlarına kan gelip bedeni kızılılaşmış olursa, bu şekilde olmasına bir neden var mıdır?”

Cevap: Olmuş ise bu Hak Teala'nın mübarek isteğidir. “Hayatında yaptıkları işlerde ve ahlakta kendilerine ortak olan şeytani nefislerin bazılarının cesedine ilişip ortak işlere alet edinir yani bedenini kullanır. Allah'ın kudretinden beklenmedik değildir.

Bu Surette: Açıklanmış neden üzerine bulunduğu takdirde, sözü geçen ölüye ne olmalıdır/ne yapılmalıdır?

Cevap: Yeniden gömmek gerektir, Müslüman adına ise zararı yoktur.

Bu Surette: Bazı kişiler mezarından çıkarıp yakmaya şeriata göre kudret sahibi olurlar mı?

Cevap: Olmazlar.

Soru: Rumeli'de, Selanik'e bağlı bir köyde, Hristiyanlardan bir kişi ölüp gömülmesinden birkaç gün geçtikten sonra gece yarısında akrabasının ve diğer insanların kapılarına gelip “bre filan gel seninle falana gidelim” deyip, ertesi gün o kişi de ölüp ve birkaç günden sonra birine daha seslenip, o kişi dahi ölüp sözün kısası bu biçimde birçok kişi öldüğünde, Müslüman olmayanların böyle kırıldıklarını görüp, Müslüman ahaliden o köyde bulunan bazı kişiler, korkularından firar etmek istemeleri şeriata uygun mudur?

Cevap: Olmaz, özellikle bu Müslüman olmayan kasaba konusunda görüşmelerinden sonra, Müslümanlara gereken emir işlerin sahiplerine görev olarak verilmelidir.

Soru: Adı geçen konuda hikmetin ve illetin de ortadan kaldırılması için çarenin belirtilerini izah etmek ve açık hale getirmek, yapılması gerekenin sebebi ile söylene.

Cevap: Bu takım işlerin hikmet ve illetini açıklamada dil aciz ve zihinler kusurludur ve araştırmada ehil olanların uzun uzadıya açıklamalarına uygun değildir. Ortadan kaldırılmasına çare şudur: Olayın olduğu gün mezara gidip önce çıplak bir sopayla kalbine ulaşacak şekilde yere çaksınlar, hortlak/ölü defedilsin. Eğer olmazsa, benzinde kızılılaşma

olursa yani teni kandan kırmızılaşmışsa başını kesip ayağının olduğu yere atsınlar. Eğer bozulmayı bırakmışsa yani ceset çürümemiş ise başını kesip ölünün ayağının ucuna koysunlar. Olduğu kadar bu aşamalarla ortadan kaldırılamamışsa, cesedi çıkarıp ateşte yaksınlar. Selef-i sâlihın zamanlarında yani İslam'ın ilk yüzyılında yaşayan Müslümanların döneminde ateşte yakmak pek çok kez olmuştur.” (Düzdağ, 1972, s. 197-198; Yaltırık, 2013)

Ebussuud Efendi'nin bu fetvası hortlak ve cadı inancının gerçek bir temele dayandırılması açısından önemlidir. Fakat Osmanlı döneminde birçok hortlak hikayesi kayda geçmiş olsa da Evliya Çelebi'nin şahidi olarak aktardığı bu olayın gerçekliğinden emin olamıyoruz. Çünkü eserinde alaycı tavrını ve abartıyı seven yönünü açıkça gözlemlemek zor değildir.

Evliya kara koncoloz gecelerinde oburların hasta ya da sağ olan insanların kanını içerek öldürdüklerini ve böylece oburluklarından kurtulduklarını fakat oburluk alâmetinin gözlerinde kaldığını nakleder. Ayrıca bu bölgede obur tanıtıcı yani cadı sihirbaz bilici ihtiyar Çerkez adamlarının olduğunu da aktarır. Bu adamlar ölü sahiplerinin isteği üzerine obur mezarlarını tespit ederler ve bu mezarları açarlar. Mezarın içindeki cesedin gözleri ve teni kan içtiğinden dolayı kırmızı olur. Oburlaşmış cesedi yok etmek için böğürtlen çalisından yapılma kazığı cesedin göbeğine saplayıp yere çakınca oburun sihri geçersiz olur ve kanı içilip ölen adam “Allah'ın emriyle” ölümden kurtulur fakat kanı içilen adam eğer kanını içen oburu bulmazsa gerçekten ölüp gideceğini yazar. Evliya bazı obur tanıtıcılarının oburun karnına kazık sapladıktan sonra içine başka obur girmesin diye cesedi yaktıklarını da yazar. Obur cesetlerinin en önemli özelliğinin asla çürümemeleri olduğunu da ekler. Evliya Çelebi bu yaratıklarla ilgili başka ilginç bilgiler de aktarır. Buna göre, kanı içilen kişiler obur tanıtıcılarına gidip obur kanımı içti deyip oburu bulması için mal verirler ve tanıtıcılar oburu bulup zincirleyip bir yere kapatırlar. Kapalı oldukları yerde oburlukları kızıştığı vakit “filân adamın kanını ben içtim. İşte kulağımın ardında kanı vardır. Bana sürdürdüm ki obur dedelerimin ve obur atalarımın yanına gömüldüğüm zaman vücudum çürümeyip yine birkaç kere dirilip gökyüzünde cenk etmek için ve çok yaşamak için ettim" deyince herkesin izniyle bu oburun göbeğine böğürtlen kazığı saplarlar ve kanı içilen adamın yüzüne gözüne obur kanını sürünce Allah'ın emriyle hasta şifa bulup oburu ateşte yakarlar” demiştir (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 279).

Ayrıca Çerkezlerin obur tanıtıcılarına kız vermediklerini onlardan kız almadıklarını zira bunların bir garip adamlar olduklarını yazar.

Evliya Çelebi bahsettiği cadı ve obur olaylarının vebadan daha beter olduğunu şu şekilde ifade eder; “Çerkez ülkesinde gerçi veba yoktur, ama bu obur derdi gerçekten de büyük vebadan daha kötüdür. Genellikle Moskov diyarında, Kazak'ta, Leh ve Çek'te olağandır, Allah saklasın, ama Rum'da kara koncolos olması mukarrerdir, vesselâm.” (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 278)

Evliya Çelebi'nin kullandığı “*obur*”, “*karakoncolos*” ve “*obur tanıtıcı*” ya da genel adıyla “*cadıcı*” tabirleri Türk halk inanışları içerisinde yer bulan adlandırmalardır.

“*Obur*” tabiri birçok halk inanışında kendine yer bulmuş bir tanım olarak karşımıza çıkmaktadır. Çulpan Zaripova'nın aktardığına göre Çuvaş Türkleri bu özellikteki yaratığa *Vupar*, Özbekler *Upır*, Kazan ve Sibirya Tatarları ise *Ubir* demektedirler (Çoban, 2007). Genel inanışa göre “*obur*”, bedenleri sahiplenen kötü bir ruhtur ve genellikle kötülüğüyle ün salmış kişilerin cesetlerinin içine girer. Bu yaratıklar yedikleriyle doymadıkları için insan eti ve kanıyla beslenmeye başlarlar ve sağlam insanları hasta edip ölmelerine sebep olurlar. Obur inancı Balkanlar'da da kendine yer bulmuştur, Romanya'daki Müslümanların, ölen birisinin “*obur*” yani vampir olmaması için cenazeyi güçlü bir alevin altından geçirdikten sonra defin işlemini gerçekleştirdiklerine dair bilgiler mevcuttur (Yaltırık, 2013).

“*Karakoncolos*” tabiri ise daha çok Karadeniz bölgesinde kendine yer bulmuştur. Genel olarak bu varlığın kışın karlı buzlu zamanlarında sokaklarda kurban bulmak için dolaştığını ve insanları kızgın bir şekilde takip ettiğine inanılıyordu. Ayrıca bu kızgın varlık insanları tutup sinirli bir şekilde soru sorduğunda içerisinde “*kara*” kelimesi olan cevapların verilmesi gerektiğine aksi takdirde karakoncolosun tuttuğu kişiyi tarakla darp ederek öldüreceğine inanılıyordu. Bu nedenle evlerde ortalıkta tarak bırakılmıyordu. Yozgat'ta ise kışın en soğuk günleri olan ocak ayında karakoncolosun evlere girip açıkta olan yiyecek ve içeceklerin içerisine pislediğine ve uyuyanları sokağa çağırıp soğuktan ölmelerine neden olduğuna inanılıyordu. Pancarın karakoncoloslara kaçıracağına inanılarak sık sık pancar kullanılıyordu (Boratav, 2012, s. 82-83). Anadolu'nun çeşitli yerlerinde “*karakoncolos*” tabiri “*cadı*”

kelimesinin yerine de kullanılmıştır (Aycibin, 2008). Evliya Çelebi de seyahatnamesinin farklı bir bölümünde “*bu karakoncolos cadının ta kendisidir*” demektedir (Seyahatnâme, c.I, 2008, s. 34). Cadı tabiri ise obur denilen varlıkla neredeyse aynı özellikleri taşır. Osmanlı döneminde kötü bir hayat süren ölümlerin mezarlarından çıkıp ahaliyi rahatsız eden hallerine cadı deniliyordu (Duvarcı, 2005).

“*Cadıcı*” ya da Evliya Çelebi’nin deyimiyle “*obur tanıtıcılar*”, bahsi geçen bu varlıkları etkisiz hale getiren ve yok eden kişilerdi. Cadıcılar insanları rahatsız eden bu varlıkları ortadan kaldırmak için kayıtlara geçen cesetlerin ortasına kazık çakmaları ve bu cesetleri yakarak ortadan kaldırmalarının yanında kağıtlara büyümlü sözler ve dualar yazıp bunları yaktıkları ve küllerin üzerine şiş saplayarak kötü ruhu kovduklarına inandıkları bir yöntemi de uyguluyorlardı. Cadıcılık babadan oğula büyümlü sözlerin ve duaların aktarılmasıyla devam ediyordu (Yaltırık, 2013, s. 208). Cadı, hortlak, vampir gibi varlıklarla ilgili vakalar Rumeli bölgesinde XIX. yüzyıla doğru çok sık yaşanmaya başlamıştı. Hatta devlet tarafından ücretlendirilen cadıcıların olduğu kayıtlar mevcuttur. Ursinus ve Cepenkov’un Makedonya Arşivi’nde yaptığı çalışmaya göre, 1836-1839 yıllarındaki masarif defterlerinde “cadıcılar” ya da “cadı üstadları” na devlet tarafından ödenen ücretler kaydedilmiştir. Bu kayıtlardan “cadıcı” denen kişilerin her nerede bir cadı vakası ortaya çıkarsa oraya gidip cadıyı yok eden görevliler oldukları anlaşılmaktadır (Aycibin, 2008).

Bu bilgi ve kayıtlardan yola çıkarak Evliya Çelebi’nin seyahatnamesinde yer verdiği olağanüstü özellik taşıyan bu hadiselerin yalnızca Evliya’nın kendi hayal dünyasının ürünleri olmadığı açıkça söylenebilir.

Evliya Çelebi’nin Kafkasya bölgesinde ibretlik verici olarak aktardığı başka bir olay da Abhaza dağının eteğinde Kızlar Algan Nehri kenarında yerleşik olan Âdemî kavminin tılsımı ve Büyük İskender zamanından beri dikili olan ibret verici büyük ağaçlarıdır. Evliya Çelebi bu Çerkez kavminin çok uzun ve büyük bir ağaca taptığını aktarır. Ağacın büyüklüğüyle ilgili gövdesini yirmi iki adam el ele verip kucakladıklarını ve güçlkle ellerini kavuşturdıklarını yazar. Ayrıca ağacın yüz yetmiş tane dalı olduğunu ve bu dallardan birini on adamın ancak taşıyabileceğini kaydeder. Dalların uzunluğuyla ilgili olarak ise kırk elli adam kadar boylarının olduğunu ve gölgesinde Osmanlı karargâhı kurulabileceğini yazar. Kendisinin de

ağacın gölgesini öğle vakti adımladığını ve gölgenin tam üç bin kırk beş adım ettiğini yazar. Her sene Temmuz'da kiraz mevsiminde bu ağacın altında beş-altı yüz bin çeşitli milletlerden ve çeşitli dillerden insanlar toplanıp kırk gün kırk gece alışveriş ve pazarlıklar yapıldığını ve hayır sahiplerinin bu ağacın altına çeşitli sofalar, sedirler, küçük köşkler ve mutfaklar yaptırdığını da kaydeder (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 281).

Evliya, Çerkezlerin sapık inançlarınca her gece ağacın çevresini mumlar ile aydınlatıp ağaca tapındıklarını ve her birinin ağacın gövdesine savaş âletlerinden demir parçaları, çivi, nal, mih gibi demir parçalarından çaktıklarını, yıllardır süre gelen bu âdet nedeniyle ağacın her yerinin demir parçalarıyla kaplı olduğunu yazar. Çerkezlerin ağaca demir çakma sebebinin ise ağaçta işareti olanlara ağacın şefaati edip cehennem azabından kurtaracağına inanmaları olduğunu kaydeder. Evliya Çelebi yerli halka bu ağacın hikmetini sorduğunda "İskender-i Zülkarneyn Yecüc Seddi'ni yapıp buraya gelip konduğunda Cebrail bu ağacı cennetten Allah'ın emriyle İskender'e getirmiştir. İskender peygamber de yeri kazmış, Hazret-i Hızır bu ağacı dikmiştir. İşte onun için bu ağaç altında balmumları yakıp ibadet ederiz" cevabını aldığını kaydetmiştir (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 281-282). Evliya ağacın bin yıl yaşamasını ise dallarının Tûbâ ağacı gibi baş aşağı durmasına ve gövdesinin içinin boş olmasına bağlamıştır. Ayrıca ağacın içinin geniş bir meydan gibi olduğunu, içerisinde döşenmiş postlar olduğunu Hatta Nogay Tatarları ve Dağıstan Müslümanlarının ağacın içine mihrap yaptıklarını ve yüz yüz elli kadar insanın buraya sığıp ibadet ettiklerini yazar. Ayrıca bu ağacın bir tarafında yer hizasında bir kulaç genişliğinde ve iki kulaç yüksekliğinde demir kaplı bir kapısı olduğunu da ekler. Ağacın içinin büyüklüğüyle ilgili olarak Kırmımlı bir dostunun "Bir kere bu mahalle geldiğimizde büyük bir sağanak yağmura rast gelip 77 adet atlı bu ağaç içine girip yağmurdan kurtulduk" dediğini aktarır. Evliya son olarak bu ağaçla ilgili hayretini "gerçekten bir büyük meydan, kubbe kubbe yaratılmış, ibretlik büyük bir ağaçtır, gerçi Akdeniz içinde İstanköy Adasının kale kapısı önündeki meydandaki çınar ağacı ve Mora'da Ballıbadra Kalesi bahçeleri içindeki servi ağacı, Bosna Eyaleti'nde Ravna Dağı içindeki gürgen ağacı ve nice bin türlü ağaçlar gördüm ama bu adı geçen büyük ağaçlar bu Âdemi Vilâyetinde bulunan güzel ağacın bir dalı bile olamazlar. Garip ve acayip Tanrı işi, seyirlik büyük ağaçtır. Allah bilir ya yeryüzünde bu boyda ve bu gövdede böyle büyük bir

ağaç olmaya. Hele bu hakir 30 yıldır dünyayı gezerim böyle büyük bir ağaç görmedim” şeklinde ifade etmiştir (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 282).

Evliya bu Çerkez kavminin Âdemî olarak adlandırılma sebebini de ona göre ibret verici olan bir mağaraya ve tunçtan yapılma büyük bir adam heykeline bağlar. Bu ibret verici mağaranın girişinde boyu normal bir insanın iki katı olan tunçtan bir adam heykeli ve bu heykelin elinde yine tunçtan yapılma ağır bir gürz olduğunu tasvir eder. Heykelin koruduğu mağaranın içinde ise yığınlarla Afrasiyab hazinesi ve Kârûn malları gibi altın ve gümüşten hazineler olduğunu aktarır. Evliya yerli halktan olan rehberlerine bu hazineyi daha yakından görmek için mağaranın içine girmesinin mümkün olup olmadığını sorduğunu ve “girip seyredip sağ salim geriye çıkayım dersiniz, içeride yığılı olan mallardan bir şey almazsanız selâmetle çıkarsınız. Eğer zerre kadar bir şey alırsanız kapılar kapanıp Kızlar Algan suyu taşıp topuz ile duran tunç adam sizi vura vura hurdaşaş edip hamur eder” cevabını aldığını ve bu cevap üzerine bir hardal tanesi dahi almayacaklarına dair yemin ettiklerini yazar. Mağaraya yetmiş bin eûzü-besmele ve "Yâ Hafız" ismiyle girdiklerini, bahsettiği dev gibi tunç adamın önünden geçerken heykelin gözlerini saat rakkası gibi oynatıp omuzundaki gürzü kütür kütür hareket ettirdiğini bunun üzerine rehberlerinin "Şimdi korkmayın, dışarı çıkarken altınızda ve üzerinizde bir şey bulunursa o zaman korkun" dediklerini kaydeder. Evliya mağaranın içerisinin ise geniş bir meydan olduğunu ve her köşesinde yığılı olan hazinelerin parıltısından dolayı mağaranın duvarlarında şeb-çerağ (ışılıtlı bir mücevher) taşları varmış gibi çok aydınlık olduğunu aktarır. Mağaradaki hazineleri ise denizde ve gökteki canlıların altın, gümüş, bakır gibi on iki çeşit madenden yapılmış tasvirlerinin olduğunu ve her heykelin altında la'l, yakut, elmas, zümrüt, zebercet, seylân, firuze, aynülhir (kedi gözü), aynüssemek (balık gözü), kehribar, altınların ve gümüşlerin olduğunu kaydeder. Mağaranın diğer tarafında ise altından ve gümüşten kazanların, tencerelerin, sayısız süslemeli altın ve gümüş sahanların olduğunu ve kazan ve tencerelerin içerisine onar camızın sığabileceği büyüklükte olduğunu yazar. Evliya yol arkadaşlarıyla mağaranın içerisindeyken sürekli birbirlerini “bir tek şeye bile el uzatmayın” diye ikaz ettiklerini de ekler. İçeride bir saat kadar kaldıktan sonra korkarak tunç adam heykelinin önünden geçerek mağaradan çıktıklarını anlatır. Mağaranın kerametini ise yerli halkın anlattıklarını kaynak göstererek “İskender-i Zülkarneyn Yecuc Seddi'ni bütün madenlerden yapıp buraya geldiğinde bu tılsımı bu mağarada edip tüm hazine

ve pahalı eşyalarla gümüş kapları ve cevahirlerini buraya gömdükten sonra Karadeniz Boğazı'nı kesip Karadeniz'i Akdeniz'e akıtmaya gitmiştir" şeklinde açıklar. Bu Çerkez kavminin mağarayı koruyan tunç adam heykelinden dolayı "Âdemî" olarak adlandırıldıklarını kaydeder. Mağaranın kerametinin gerçekliğini ise buranın etrafında hazine bulma heveslisi Hintli, Mağripli, Özbek ve Rumelili mezarlarının olduğunu yazarak kanıtlamaya çalışır (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 282).

Evliya Çelebi Çerkezlerin vilayetlerindeki hazine ve tılsımlara karşı olan tutumları için "bu Çerkezistan'da bunun gibi binlerce acayip ve garip tılsımlar ve defineler var ki sayısı yoktur. Ancak Çerkez kavmi gibi ebleh adamların içinde bulunmuştur. Ne sanat olduğunu ve dağlarında olan madenlerin ne olduğunu asla bilmez bir alay dağlı ve asi behaim (hayvanlar) cinsi oğuz adamlardır" yorumunu yapar (*Seyahatnâme*, c.VII, 2003, s. 282).

SONUÇ

Evliya Çelebi Kafkasya sınırlarına birçok vesile ile girmiş olsa da Kafkas halklarını ve yaşadıkları coğrafyayı 1640, 1646 ve 1666 yıllarında yaptığı seyahatlerinde yakından görme fırsatı bulmuştu. Seyahatlerini aktarırken halkların sosyal özellikleri yanında buldukları yerin coğrafi özelliklerini de doğru bir şekilde eserine yazmaya özen göstermiştir. Bu yönüyle Evliya Çelebi'nin Kafkas coğrafyasını en az bir coğrafyacı kadar dikkatle gözlemlediği anlaşılmaktadır. Onun aktardığı coğrafi bilgilerin modern araştırmalarla örtüşüyor olması dikkatli bir gözlem yaptığını göstermektedir. Bu husus onun aldığı eğitimin doğal bir sonucu olması gerekir.

Buna karşın o, karşılaştığı halkların tarihi ve etnik kökenleri konusunda aynı hassasiyet içinde değildir. Aktardığı bilgiler daha çok devrin efsanevi anlatımlarına karışmış, halk etimolojileriyle süslenmiş ve kişisel gözlemleriyle tasvir edilmiş haldedir. Örneğin onun, Kafkas halklarının kökenlerini Araplara dayandırmak gibi bir eğilimi vardır. Abhaz ve Çerkezlerin kökenini Kureyş Araplarından geldiğine dair rivayeti tekrarlararken Dağıstan'daki halkın Emevilerin bakıyyesi olduğunu kaydetmektedir. O, bu bilgiler için Arap, Acem ve Tatar tarihçilerini kaynak gösterir fakat kaynak ismi vermemektedir. Evliya'nın halkların tarihiyle ilgili verdiği bilgiler modern araştırmalarla karşılaştırıldığında onun bu konuda verdiği bilgilerin yüzeysel olduğu hemen anlaşılmaktadır. Bundan dolayı etnik yapıya dair verdiği bilgiler genel olarak güvenilirmez ve devrin etimolojik yorumlarından ibaret olduğu savunulabilir.

Evliya'nın gözlemlediği halkların sosyal hayatı ve yaşam tarzıyla ilgili verdiği bilgiler ilk bakışta yüzeysel gözlemlere dayandığı imajını uyandırmaktadır. Bununla birlikte kendisiyle aynı çağlarda Kafkas ellerinde seyahatte bulunmuş olan batılı gezginlerin eserlerine karşılaştırıldığında benzer tespitler yapıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Evliya ile aynı yüzyılda Kafkasya'da bulunan Chardin'in Karadeniz'in doğu kıyısındaki Kafkaslar ile ilgili gözlemleri Evliya'nın gözlemleriyle neredeyse birebir aynıdır. Evliya'dan iki yüz yıl önce Derbent'e gelen Caterino Zeno'nun gözlemleri de Evliya'nın gözlemlerini destekler niteliktedir. Bununla birlikte Evliya Çelebi'nin zaman zaman subjektif yaklaşımlarda bulunduğu ve kendi dünya görüşüne aykırı halleri abartarak veya kınayarak anlattığı

görülmektedir. Özellikle pek anlayamadığı Kafkas halklarından bahsettiği kısımlarda çok fazla olumsuz ifade kullanması, onların sadece Müslüman olmamasından değil aynı zamanda kendisinin sübjektif tavrının bir kanıtıdır.

Evliya Çelebi'nin Kafkasya'ya dair tespit ve tasvirleri son derece canlıdır. O, gördüğü insanları kıyafetlerinden yüz şekillerine kadar ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir. Aynı şekilde yediği yemeklerin içeriğini ve gittiği şehirlerdeki mezar taşlarını dahi betimlemiştir. Bütün bunlar arasında onun tasvirlerinde abartıya kaçtığı düşünülse de aslında bir başka halkı ilk defa gören birinin genel şaşkınlığı fark edilmektedir. Halklara dair acaip ve garaip hallerden bahsetmesi de bundandır. Keza o, gezdiği yerde karşılaştığı insanlardan duyduğu hadiseleri ya da söylentileri aktarmak isterken inandırıcılığını arttırmak amacıyla sanki başından geçmiş gibi kurgulayıp hikâyeleştirmesi de canlı tasvirlerinin bir parçası olarak görünmektedir. Kafkas halklarında tesadüf ettiği cenaze adetleri ya da büyücülerin kavga ettiği yolundaki bilgiler muhtemelen duyduğu birkaç cümleden ürettiği hikâyelerdir. Zira Çerkez ve Abhazların eski inançları içerisinde ağaçların kutsallığı ve ölümlerini belirli bir süre için ağaçlara astıkları bilinmektedir.

Evliya Çelebi karşılaştığı halkların dilleri hakkında bilgi aktarmayı da unutmamıştır. Gittiği yerlerdeki yerel halkın içine karışarak onların ağızından duyduğu kelimelerin anlamlarını öğrenmek için gayret göstermiştir. Eserine duyduğu kelimeleri ve anlamlarını yazmıştır. Onun aktardığı kelimelere bakıldığında daha çok toplumun alt tabakalarıyla iletişime geçtiği anlaşılmaktadır. Kafkasya'nın batı ve doğu halkları arasındaki inanç ve kültür farklılıkları Evliya'nın gözlemlerinde de görülmektedir. Evliya'nın aktardıklarına bakarak batıdaki Kafkas halklarının inanç olarak daha gelenesnel bir yapıya sahip oldukları ve kadınlarının özgür olduğu söylenebilir. Doğudaki ve özellikle Dağıstan'daki halkların ilk İslâm fetihleri sayesinde daha İslâmi ve muhafazakâr bir yaklaşımda oldukları söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Ahmet Cevdet Paşa. (1890 (h.1307)). *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*. İstanbul: Kubbealtı-Sahaf.
- Akalın, Ş. H. (2011). *Seyyah-ı Alem Evliya Çelebi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Albayrak, M. (2011). Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Baskı Serüveni. M. S. Koz (Ed.), *Evliya Çelebi Konuşmaları/Yazılar* (s. 14-37). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Alpargu, M. (2007). Nogaylar. *İslam Ansiklopedisi* (s. 202-204). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ayaydın-Cebe, G. (2004). Yaşam Öyküsü Olarak Seyahatname. *Kebikeç*, 31-38.
- Aycibin, Z. (2008). Osmanlı Devleti'nde Cadılar Üzerine Bir Değerlendirme. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 55-70.
- Aydın, M. (1986). Faş Kalesi. *The Journal of Ottoman Studies*, 1-2.
- Benet, S. (2002). *Abhazlar: Kafkasların Uzun Ömürlü İnsanları*. Ankara: Kafkas Derneği Yayınları.
- Berje, A. (1999). *Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasviri*. Ankara: Kafkas Derneği.
- Bi, M. (2007). *Kafkas Tarihi* (Cilt I). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Bilge, M. (1991). Azak. *İslam Ansiklopedisi* (s. 300-301). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Bilge, S. M. (2012). *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih, Toplum, Ekonomi)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Blaramberg, Y. (2017). *Kafkasya Tarihi, Topografik, İstatistik, Etnografik ve Askeri Tarihi*. Ankara: KAFDAV Yayınları.
- Boratav, P. N. (2012). *Türk Mitolojisi Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Brunessen, M., & Boeschoten, H. (2015). *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Butaniyov, Z. M. (1993). Dağıstan. *İslam Ansiklopedisi* (s. 404-406). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Chardin, J. (2013). *Chardin Seyahatnamesi, İstanbul, Osmanlı Topraklı, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Comrie, B. (2008). Linguistic Diversity in the Caucasus. *Annual Review of Anthropology*(37), 131-143.
- Çiloğlu, F. (1993). *Gürcülerin Tarihi*. İstanbul: Ant Yayınları.

- Çoban, Ç. Z. (2007). Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler ve İnanışlar. *Bilig Dergisi*, 1-32.
- Dankoff, R. (1991). *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha*. New York: State University of New York Press.
- Dankoff, R. (2010). *Seyyahı Âlem Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Dolukanov, P. (1998). *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Dursun, D. (2001). Kafkasya. *İslam Ansiklopedisi* (s. 157-158). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Duvarcı, A. (2005). Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar. *Bilig Dergisi*, 125-144.
- Düzdağ, M. E. (1972). *Şeyhülislam Ebusuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- El'chinova, G. I., Shakmanov, M. M., Revazova, Y. A., & Zinchenkoa, R. A. (2015). Population and Genetic Characteristics of Abazins in Karachay Cherkessia (Marital Migrations and Surname Frequency Distribution). *Russian Journal of Genetics*, 1020-1025.
- Erel, Ş. (1961). *Dağıstan ve Dağıstanlılar*. İstanbul.
- Erinç, S. (1998). Hazar Denizi. *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 17, s. 107-108). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Evliya Çelebi. (1998). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Cilt II). Z. Kurşun, S. A. Kahraman, & Y. Dağlı, (Ed.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi, (1999). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Cilt III). S. A. Kahraman, & Y. Dağlı, (Ed.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi, (2002). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Cilt VI). S. A. Kahraman, Y. Dağlı, & R. Dankoff, (Ed.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi, (2003). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Cilt VII). S. A. Kahraman, Y. Dağlı, & R. Dankoff, (Ed.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Çelebi, (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Cilt I). S. A. Kahraman, Y. Dağlı, & R. Dankoff, (Ed.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ferah, H. (2009). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Demirkapı Derbendi. N. Tezcan (Ed.), *Çağının Sıradışı Yazarı: Evliya Çelebi* (s. 181-188). İstanbul : Yapı Kredi Yayınları.

- Gemici, N. (2014). Evliya Çelebi. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması Sempozyumu* (s. 189-198).
- Howe, G. M., Aleksandrovic, A., Ronald, M., Charles, G. S., & Dowsett, J. F. (2018). Armenia. *Encyclopedia Britannica*. 03 16, 2018 tarihinde <https://www.britannica.com/place/Armenia#ref481291> adresinden alındı
- İlgürel, M. (1995). Evliya Çelebi. *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 11, s. 529-533). Türkiye Diyanet Vakfı.
- İpek, N. (1976). Kafkasya'daki Nüfus Hareketleri. *Türkiyat Mecmuası*, 18.
- Karamanlı, H. M. (1996). Gürcistan. *İslam Ansiklopedisi* (s. 311-313). içinde Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaya, Y. (2015). *Çerkezler-I*. İstanbul: Dahi Yayınları.
- Kılıç, S. (2005). Gürcülerin Dini Tarihçesi. *Dini Araştırmalar*, 63-74.
- Küçükbaşol, Y. (2015). Çoruh Nehri ve Yusufeli Barajı: Toplumsal, Ekonomik ve Çevresel Etkileri Bakımından Bir Baraj İncelemesi. *Birey ve Toplum Dergisi*, 5(10).
- Mengi, M. (2016). Seyahatname'nin Otobiyografi/Sergüzeşt-i Evliya Bölümleri. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*(5), 87-95.
- Muhammedoğlu, A. S. (1994). Derbend. *İslam Ansiklopedisi* (s. 164-166). Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Namıtok, A. (2003). *Çerkeslerin Kökeni*. Ankara: KAFDAV Yayınları.
- Özey, R. (1997). Türkiye'nin Sınır Aşan Suları ve Sorunları. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 49-68.
- Özey, R. (2016). *Kafkasya ve Kafkasya Ülkeleri Coğrafyası*. İstanbul: Pegem Yayınları.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tavkul, U. (1998). İslamiyetin XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesiri. *Kırım Dergisi*, 7(25), 43-46.
- Tavkul, U. (2006). Kafkasya'da Konuşulan Türk Lehçeleri. *Kırım Dergisi*, 38-49.
- Tavkul, U. (2008). *Kafkasya Denklemi*. Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı. 03 12, 2018 tarihinde http://www.koksav.org.tr/ebulten/eyl-ek-kas2008/081127_kok_hk-utavkul.pdf adresinden alındı
- Tavkul, U. (2009). *Kafkasya Gerçeği*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Tavkul, U. (2012). *Kafkasların Kalbine Yolculuk Karaçay Malkar*. Ankara: Bengü Yayınları.

- Toumarkine, A. (1997). Kâtip Çelebi'nin Cihannüma'sında Abhazistan ve Çerkezistan: Kuzeybayı Kafkasya'ya bir Osmanlı Bakışı. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 7.
- Tuncel, M. (1991). Aras. *İslam Ansiklopedisi* (s. 332-335). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yaltırık, M. B. (2013). Türk Kültüründe Hortlak-Cadı İnanışları. *Tarih Okulu Dergisi*(XVI), 187-232.
- Zeno, C. (2016). *Uzun Hasan Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri, Caterine Zeno Seyahatnamesi*. (T. Gündüz, Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınları.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 05.06.2018

Tez Başlığı / Konusu: Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kafkaslar

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Nur KARTALCI POLAT

Öğrenci No: N15127704

Anabilim Dalı: Türkiyat Araştırmaları

Programı: Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

05.06.2018

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ

(Unvan, Ad Soyad, İmza)

Telefon: 0-312-2976771

Faks: 0-3122977171

E-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS BOARD WAIVER FORM FOR THESIS WORK

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
TURKISH STUDIES TO THE DEPARTMENT PRESIDENCY

Date: 25/06/2018

Thesis Title / Topic: Caucasians in Evliya Celebi's Book of Travels

My thesis work related to the title/topic above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

Name Surname: Nur KARTALCI POLAT
Student No: N15127704
Department: Turkish Studies
Program: Turkish Studies MA Programme
Status: Masters Ph.D. Integrated Ph.D.

Date and Signature

25.06.2018

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ

(Title, Name Surname, Signature)

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 05/06/2018

Tez Başlığı / Konusu: Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kafkaslar

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 76 sayfalık kısmına ilişkin, 04/06/2018 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %3 'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı: Nur KARTALCI POLAT
Öğrenci No: N15127704
Anabilim Dalı: Türkiyat Araştırmaları
Programı: Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı
Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

Tarih ve İmza

05.06.2018

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR

Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ

(Unvan, Ad Soyad, İmza)

HACETTEPE UNIVERSITY
INSTITUTE OF TURKISH STUDIES
THESIS/DISSERTATION ORIGINALITY REPORT

HACETTEPE UNIVERSITY
INSTITUTE OF TURKISH STUDIES
TO THE DEPARTMENT OF TURKISH STUDIES

Date: 05.06.2018

Thesis Title / Topic: Caucasians in Evliya Celebi's Book of Travel

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options stated below on 04/06/2018 for the total of 76 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 3 %.

Filtering options applied:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. Bibliography/Works Cited excluded
3. Quotes excluded
4. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Turkish Studies Institute Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Name Surname: Nur KARTALCI POLAT
Student No: N15127704
Department: Turkish Studies
Program: Turkish Studies MA Programme
Status: Masters Ph.D. Integrated Ph.D.

Date and Signature

05.06.2018

ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ

(Title, Name Surname, Signature)

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Kafkaslar

ORIJINALLIK RAPORU

%3

BENZERLİK ENDEKSİ

%2

İNTERNET
KAYNAKLARI

%1

YAYINLAR

%1

ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ

BIRINCIL KAYNAKLAR

1

www.tdvia.org

İnternet Kaynağı

<%1

2

TURAN, Mustafa. "Atatürk'ün Ankara'ya gelişi: "Milli temsil meselesi"", TUBITAK, 2012.

Yayın

<%1

3

Submitted to Anadolu University

Öğrenci Ödevi

<%1

4

AĞARI, Murat. "KAZVINÎ'NİN ÂSÂR'INDA TÜRKLER, DEVLETLERİ, ŞEHİRLERİ VE KÜLTÜRLERİ HAKKINDA BİLGİLER", Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2015.

Yayın

<%1

5

OKUMUŞ, Ejder. "BOŞ ZAMAN HAYATI: ESKİŞEHİR ÖRNEĞİ - BİR GİRİŞ DENEMESİ", OMÜ İlahiyat Fakültesi, 2015.

Yayın

<%1

6

ERTAŞ, Yaşar Mehmet. "Evliya Çelebi' nin seyahatnamesi'nde Gaza", Ege Üniversitesi, 2012.

<%1